

2384

Գ. Վ. ՊԼԵԻՍՆՈՎ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ԸՄԲՈՒՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պ Ե Տ Զ Բ Ա Տ

ՂԱԲԱԿԱՆ ԳՐԱԳՈՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԳՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՅՆԵՎԱՆ ● 1939

1 M II

7-68

1000
7-68
LSP

01 JUL 2009

ՊՐՈԼԵՏԱՐՆԵՐ ԲՈԼՈՐ ՅԵՐԿՐՆԵՐԻ, ՄԻԱՅԵՐ

Գ. Վ. ՊԼԵԽԱՆՈՎ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ԸՄԲՈՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

31

Պ Ե Տ Հ Ր Ա Տ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ • 1939

22.07.2013

2384

ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Գ. Վ. Պլեխանովի «Պատմության մատերիալիստական ըմբռնման մասին» աշխատությունը, վոր գրված է Անտոնիո Լաբրիոլայի «Պատմության մատերիալիստական ըմբռնման ուրվագծեր» գրքի առթիվ (կա ուսեբենը), առաջին անգամ ազգագրվել է 1897 թ. «НОВОЕ СЛОВО»-յի սեպտեմբերյան գրքըսկում: Հետագայում Պլեխանովը մտցրել է «Մեր քննադատների քննադատությունը» հավաքածուի մեջ, Պլեխանովի յերկերի ժողովածվում, մտել է 1925 թ. հրատարակության VIII հատորի մեջ:

Այս աշխատությունը կարևորագույն տեղերից մեկն է գրավում Պլեխանովի ուրիշ այն աշխատությունների մեջ, վորոնք նվիրված են մարքսիզմը հիմնավորելուն և պաշտպանելուն և մարքսիստական ուսմունքը Ռուսաստանում պրոպագանդա անելուն, ինչպես՝ «Պատմության նկատմամբ մոնիստական հայացքի զարգացման հարցի շուրջը» և «Պատմության մեջ անհատի ունեցած դերի հարցի շուրջը»: Պլեխանովի՝ փիլիսոփայության հարցերին նվիրված աշխատությունների այս խմբին են առաջին հերթին վերաբերում 1921 թ. Լենինի գրած խոսքերը, «...ինչ տեղին է թվում, վոր կուսակցության յերիտասարդ անդամներին նկատեմ, թե չի կտրել զիտակից, իսկակաճ կոմունիստ դառնալ՝ առանց ուսումնասիրելու—հենց ուսումնասիրելու— այն ամենը, ինչ Պլեխանովը գրել է փիլիսոփայության վերաբերյալ, վորովհետև դա լավագույնն է մարքսիզմի միջազգային ամբողջ գրականության մեջ» (Լենին, հ. XXVI, էջ 135):

Լաբրիոլայի գրքին ընդհանուր առմամբ գրական բնութագիր տալով Պլեխանովը իր հոդվածը, ինչպես նաև 80 և 90-ական թվականներին իր մի ամբողջ շարք ուրիշ աշխատությունները, բանավիճորեն սրում է Միխայրովսկու, Կուզրինի, Կարեյսկի և ուրիշների ախոյի ոտաական սուբյեկտիվիստների դեմ: Պլեխանովը այս աշ-

Г. В. ПЛЕХАНОВ
О МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОМ
ПОНИМАНИИ ИСТОРИИ
Армгиз—Издательство полнт. литературы
Ереван, 1939

խատության մեջ սուբյեկտիվիստ-նարոզնիկներին՝ մերկացնելու համար, վորոնք հանդիսանում էին մարքսիզմի ամենավտխերիմ թշնամիները և հիմնական խոչընդոտ էին Ռուսաստանում հեղափոխական շարժում զարգանալու և բանվոր դասակարգի քաղաքական մասսայական կուսակցութուն ստեղծվելու ճանապարհին, դործադրել է բանավիճախին մի յուրահատուկ յեղանակ, վորի մասին նա հետագայում խոսել է «Մեր քննադատները քննադատութունը» աշխատության առաջաբանում: Սուբյեկտիվիստների և նարոզնիկները հողվածներից Պլեխանովը համոզվեց, վոր այդ պարոնները, մտքում պահելով մարքսիստները տերմինները, չէին հասկանում այդ տերմինների էությունը: «Ընթերցողներին նույնպես համոզելու համար,—գրում է Պլեխանովը,— յես վորոշեցի մեր պատմական թեորիան շարադրել ուրիշ խոսքերով. այդ արվեց էլ հենց նոր հիշված հողվածում: Ստացվեց այն, ինչ յես սպասում էի: Մեր ամենախոշոր հակառակորդներից մեկը, առանց հասկանալու, թե ինչու՞մ ե բանը, աղաղակեց, թե յես հրաժարվել եմ «տնտեսական մատերիալիզմից»: Յես ցնծում էի և նրա համար պատրաստել էի,—ինչպես Չացկին է արտահայտվում,— «վորոտալի պատասխան»: Բայց այն հրատարակութունը, վորտեղ պետք է լույս տեսներ այդ պատասխանը, դադարեցվեց, և իմ պատասխանը մնաց չտպադրված: Այժմ արդեն ժամանակը չէ այն տպագրելու...»: Հետագայում այսպես եր գրում Պլեխանովը սուբյեկտիվիստների խայտառակ տգիտության այդ փաստի մասին:

«Պատմության մատերիալիստական ըմբռնման մասին» աշխատության մեջ Պլեխանովը պակազերծ է անում այսպես հոշված՝ ֆակտորների թեորիան, վորոնք անդամատում են հասարակական մարդու գործունեությունը և նրա տարբեր կողմերն ու արտահայտութունները դարձնում են հատուկ ուժեր, վորոնցով իբրև թե վորոշվում է հասարակության պատմական շարժումը: «Պատմական ֆակտորները»,—գրում է Պլեխանովը,— հասարակ արտարակցիաներ են դուրս գալիս, և, յերբ անհետանում է նրանց մառախուղը, պարզ է դառնում, վոր մարդիկ կերտում են վոչ թե մեկը մյուսից տարբեր միջանի պատմութուն—իրավունքի պատմութուն, մորալի, փիլիսոփայության պատմութուն և այլն,—այլ իրենց սեփական հասարակական հարաբերութունների միայն մեկ պատմութունը, վորոնք պայ-

մանավորվում են արտադրողական ուժերի գրությամբ յուրաքանչյուր տվյալ ժամանակ: Այսպես հոշված իդեոլոգիաները այդ միասնական և անբաժան պատմության միայն բազմակերպ արտացոլումներն են մարդկանց մեջնում»:

Պլեխանովն այդ հողվածում ջախջախում է սուբյեկտիվիստների փորձերը՝ պատմության մատերիալիստական ըմբռնումը ներկայացնել վորպես «տնտեսական մատերիալիզմի» թեորիա, վորը մեխանիկորեն պատմական պրոցեսի ամբողջ բաղմակերպութունը հանգեցնում է անմիջականորեն տնտեսական ֆակտորի, այն բանին, վոր «սեքստակամր» գործում է ինքնին, առանց մարդկանց վորևե մասնակցության» (Պլեխանով, հ. VII, էջ 260): Ինչպես հայտնի յես, դեռևս Ենգելսն եր ամենավճճական կերպով գուրս գալիս դրա դեմ: 1890 թ. սեպտեմբերի 21-ին Իլոխին գրած նամակում Ենգելսը գրում եր. «Պատմության մատերիալիստական ըմբռնման համաձայն՝ պատմական պրոցեսում վորոշող մոմենտ վերջին հաշիվով հանդիսանում է իրական կյանքի արտադրութունն ու վերարտադրութունը: Վոչ յես, վոչ էլ Մարքսը ավելին չենք պնդել: Յեթե վորևե մեկը խեղաթյուրի այդ գրույթն այն իմաստով, թե իբր տնտեսական մոմենտն է միակ վորոշող մոմենտ հանդիսանում, այն ժամանակ այդ պնդումը դառնում է վոչինչ չասող, արատրակտ, անիմաստ ֆրագ: Տնտեսական գրութունը—գա հիմքն է, բայց պատմական պայքարի ընթացքի վրա ազդեցություն ունենում են և շատ գեպքերում գլխավորապես նրա ձևը վորոշում վերնաշինքի զանազան մոմենտները՝ դասակարգային պայքարի քաղաքական ձևերը և նրա արդյունքները—տարած հաղթանակից հետո հաղթող դասակարգի սահմանած սահմանադրութունները և այլն. իրավական ձևերը, և նույնիսկ այդ բոլոր իսկական ճակատամարտերի արտացոլումը մասնակիցների ուղեղում, քաղաքական, իրավական, փիլիսոփայական թեորիաները, կրոնական հայացքները և նրանց հետագա զարգացումն ու դոգմաների սիստեմ կազմելը... Դժբախտաբար, ամեն քայլափոխում յենթադրում են, թե լիովին հասկացել են նոր թեորիան և կարող են այն իսկույն եթ կիրառել, հենց վոր յուրացված լինեն հիմնական գրությունը, իսկ այդ բնավ միշտ էլ ճիշտ չէ: Յես դրա համար կարող եմ շատ նորագույն «մարքսիստներին» կշտամբել, և դրա շնորհիվ յերբեմն դարմանալի խառնափնթորութուն և առաջացել»

(Մարտի և Նոյեմբեր, «Նամակներ, Ադորատուհու խմբագրութեամբ, էջ 374, 375, 377: Հրատ. 1931 թ., Սոցեկ, Լենինգրադ):

Պլեխանովը Նոյեմբերի՝ բերված ցուցումների վոզով ցույց է տալիս, վոր պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնումը «տրոնտեսական մատերիալիզմի» հանգեցնելը ավելի քան սխալ է: Նա ցույց է տալիս, վոր սուբյեկտիվիստները նման խեղաթյուրում թույլ են տալիս գիտավորյալ կերպով, նպատակ ունենալով պայքարել մարքսիզմի դեմ, վորովհետև «յերջանկահեշատակ տնտեսական մատերիալիստների փատարկներն ավելի հեշտ է հերքել, քան մատերիալիստ-գիտելիտիկների փատարկները» (Պլեխանով):

Պլեխանովը ցույց է տալիս, վոր տնտեսական մատերիալիզմի թեորիաներն անխուսափելիորեն տանում են դեպի ֆատալիզմ և իդեալիզմ: Նա ցույց է տալիս, վոր տնտեսական հարաբերութեաններն իրենք «հասարակական տրատորոգական ուժերի ֆունկցիա» յեն հանդիտանում, այնինչ ամեն տեսակի իդեալիստների համար տնտեսական հարաբերութեանները յեղել են «մարդկային բնութեան ֆունկցիա» (Պլեխանով): Արտագրողական ուժերի վիճակը վերջին հաշվով վորոշում է ըրլոր հասարակական հարաբերութեանները և, ամենից առաջ, տնտեսական հարաբերութեանները, դասակարգային հարաբերութեանները, ապա իրավական հարաբերութեանները, բարոյականութեան հարաբերութեանները և, վերջապես, անուղղակի կերպով նաև մտքի ու յերևակայութեան ըրլոր ստեղծածները՝ գիտութեանը, արվեստը և այլն: Մարքսը տվյալ յերկրի տնտեսական շարժումը յերբեք չի դիտել այն հասարակական ուժերի հետ նրա ունեցած կապից դուրս, վորոնք, աճելով այդ շարժման հողի վրա, իրենք են աղղում նրա հետագա ուղղութեան վրա: Ուստի և «մատերիալիստ-գիտելիտիկների և այն մարդկանց միջև, վորոնց անհիմն չե, վոր կարելի չե սնստակամ մատերիալիստներ անվանել, մի ամբողջ անդունդ կա» (Պլեխանով):

Աշխատութեան հետագա մասում Պլեխանովը քննադատաբար վերլուծում է Լաբրիոլայի գրքի միջանի առանձին սխալները, վոր թույլ է տվել հեղինակը, չնայած վոր ամբողջութեամբ առած՝ ճիշտ են նրա հիմնական գիրքերը, վորոնք չեն կարող ճեղք չբանալ իդեալիստական խեղաթյուրումների համար: Այդ սխալներից հարկավոր է առանձնապես նշել Լաբրիոլայի սխալ

հայացքը պատմական զարգացման մեջ առաջի և առաջական առանձնահատկութեանների ունեցած դերի վրա: Լաբրիոլան պնդում է, այն ել դոգմատիկորեն, առանց վորեք ապացույց բերելու, վոր պատմական զարգացումը բարդանում է առաջական առանձնահատկութեանների աղղեցութեամբ: Պլեխանովը ցույց է տալիս այդ թեորիաների սխալականութեանը նույնիսկ նախապատմական ժողովուրդների համար, իսկ պատմական ժողովուրդների վերաբերյալ Պլեխանովը ուղղակի ասում է, վոր «նրանց նկատմամբ ռաա բառը ընդհանրապես չի կարող և չպետք է գործադրվի: Մենք վոչ մի պատմական ժողովուրդ չենք ճանաչում, վորին կարելի լիներ անվանել մաքուր առաջի ժողովուրդ: Նրանցից յուրաքանչյուրը զանազան եթնիկական տարրերի շտիպական սեական և ուժեղ փոխադարձ խաչաձևման և խառնուման պտուղ է»: Պլեխանովը ցույց է տալիս, վոր առաջական հատկութեաններ վկայակոչելը նրանով է անհեթեթ, վոր հետագոտութեանը դադարեցնում է հենց այնտեղ, վորտեղ նա պետք է սկսվի: «Ընդհու ֆրանսական պոեզիայի պատմութեանը,—հարցնում է Պլեխանովը առաջական «թեորիտիկներին»,—նման չե պոեզիայի պատմութեանը Գերմանիայում: Շատ հասարակ պատճառով. ֆրանսական ժողովուրդն այնպիսի խառնվածք ուներ, վոր չէր կարող ունենալ վոչ Լեստինգ, վոչ Շիլլեր, վոչ Գյոթե: Դեհ, շնորհակալ ենք բացատրութեան համար, այժմ մենք ամենինչ հասկանում ենք»: Մեր սրերում, վորոնք մի շարք կապիտալիստական յերկրների համար բնորոշ են ֆալիստական խաղաղաշտութեան ու առաջական շարամտութեաններով, Պլեխանովի աշխատութեան այս գլուխներն առանձնապես կենդանի հետաքրքրականութեան են ստանում:

Պլեխանովը մարքսիզմի հիմունքների վերաբերյալ փայլուն աշխատութեանների մի սերիայով վճռական հարված հասցրեց նարդնիկութեանը, մերկացրեց նրա թեորիայի, տակտիկայի, պայքարի միջոցների հակագիտական, հակահեղափոխական բնույթը:

Պլեխանովը ցույց տվեց, վոր ուսական նարդնիկները «կապիտալիզմի ուսպիական բեմամիներն են, գործով կապիտալիզմին ոժտնդակոզներ են հաղիսանում դրա ամենակապիտ, ամենաեղովակի և ամենավնասակար սեմով»: Սակայն նա պայքարը նարդնիկութեան դեմ մինչև վերջ չհասցրեց: Այդ աշխատանքն

90-ական թվականներին ավարտեց պրոլետարիատի մեծ առաջ-
նորդ և բուլղերիկյան կուսակցութեան կազմակերպիչ Լենինը: Պլեխա-
նովը չլուծեց նաև Ռուսաստանի և ամբողջ աշխարհի հեղափոխական
շարժման զարգացման այդ ժամանակաշրջանի մի ուրիշ կա-
րևորագույն խնդիրը՝ մարքսիզմը բանվորական շարժման հետ
կապելը և նոր տիպի պրոլետարական կուսակցութեան ստեղծելը,
վորն ընդունակ լիներ նոր պայմաններում, խմբերիակրգմի և
պրոլետարական հեղափոխութեանների դարաշրջանի պայման-
ներում, գլխավորելու պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարը:

Այդ պատմական խնդիրների լուծումը միմիայն այնպիսի
հանճարների ուժի բանն էր, ինչպես Լենինը և Ստալինը, վա-
րոնք նոր դարաշրջանի պայմաններում մարքսիզմը հասցրին
նոր ևլ ավելի բարձր աստիճանի և նրանով զինեցին բանվոր
դասակարգի լայն մասսաները:

Պլեխանովը արդի դարաշրջանի խնդիրները մակարդակին
չբարձրացավ, նա գերի մնաց Ինտերնացիոնալի տրագիկոսի-
աներին և ավելի ուշ ժամանակի իր աշխատութեանների մեջ
վոչ միայն պայքարում էր մարքսիզմի հետագա զարգացման դեմ,
այլ մի շարք նահանջներ կատարեց մարքսիստական փիլիսոփա-
յությունից և թույլ ավեց նրա առանձին խեղաթյուրումներ:

Բայց վերջինս չի նշանակում, թե մենք պետք է արհամար-
հենք այն արժեքավորը, ինչ Պլեխանովը իր աշխատութեան-
ներում ավել է իր գործունեյության լավագույն, վաղ ժամանակը:
Այնպիսի աշխատութեաններ, ինչպես «Պատմութեան նկատմամբ
մոնիստական հայացքի զարգացման հարցի շուրջը», «Պատմու-
թեան մեջ անհատի ունեցած դերի հարցի շուրջը», «Պատմութեան
մատերիալիստական ըմբռնման մասին», իրենց կարևորագույն
նշանակութեանը պահպանում են նաև այժմ: Նրանցով այժմ ևլ
կարելի չէ և պետք է սովորել մարքսիստորեն ճիշտ ըմբռնել
պատմական զարգացման ընթացքը և կարողանալ պաշտպանել
այդ ըմբռնումը թշնամական հարձակումներից և կեղծումներից:
Այդ աշխատութեանների մասին Լենինը 1921 թ. գրել է, վոր
դրանք պետք է մտնեն «կոմունիզմի պարտազրահան դասագրք-
քերի սերիայի» մեջ:

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ԸՆԲՈՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

I

(Essais sur la conception matérialiste de l'histoire, par An-
tonio Labriola professeur à l'université de Rome, avec une
préface de G. Sorel. Paris 1897.)

Խոստովանում ենք՝ Հոտմի պրոֆեսորի այս գրքին մենք
ձեռնամուխ չեղանք վոչ նվազ նախահամոզումով. մեզ վախեցրել
էյին նրա վորոչ հայրենակիցների, որինակ՝ Ա. Լորիայի միքա-
նի աշխատութեանները (տես առանձնապես նրա «La teoria
economica della costituzione politica»): Բայց գրքի հենց առա-
ջին էջերը մեզ համոզեցին, վոր մենք արդարացի չէյինք և վոր
այլ բան է Աքսիլի Լորիան, իսկ այլ՝ Անտոնիո Լաբրիոլան: Իսկ
յերբ մենք մոտեցանք գրքի վերջին, ցանկութեան զգացինք
խոսել նրա մասին ուսւ ընթերցողի հետ: Հուսով ենք, վոր նա
դրա համար չի տրանջա մեզանից: Չէ՞ վոր՝

Так редки книги не пустые!

Լաբրիոլայի աշխատութեանը առաջ լույս է տեսել իտալե-
րեն: Ֆրանսերեն թարգմանութեանը ծանր է, իսկ տեղ-տեղ ուզ-
գալի անհաջող: Մենք այդ հավատացած ենք ասում, թեպես
ձեռքի տակ չունենք իտալական ընազիրը: Բայց իտալացի հե-
ղինակը չի կարող պատասխանատու լինել ֆրանսական թարգ-
մանչի համար: Համենայն դեպս Լաբրիոլայի մտքերը հասկանալի
չեն նաև ֆրանսերեն ծանրակշիւ թարգմանութեան մեջ: Տես-
նենք, ուրեմն, թե վորոնք են դրանք:

Պ. Կարեյեվը, վորն, ինչպես հայտնի չէ, մեծագույն ջանա-
սիրութեամբ կարդում և արտակարգ հաջողութեամբ խեղաթյու-

րում ե յուրաքանչյուր «աշխատութեան», վոր թեկուզ վորեւեկապ ունի պատմութեան մասերիալիստական ըմբռնման հետ, հավանորեն մեր հեղինակին կվերադրի «սնտեսական մասերիալիզմ» գերատեսչութեանը: Այդ ճիշտ չի լինի: Լաբրիուան հաստատու բավականին հետևողականորեն հետևում ե պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնմանը, բայց «տնտեսական մատերիալիստ» չի համարում իրեն: Նա կարծում ե, թե նման անվանումն ավելի շուտ սազում ե հայտնի թ. Ռոջերսի նման գրողներին, քան թե իրեն ու իր համակրողներին: Յեվ այդ ավելի քան ճիշտ ե, թեպետ, առաջին հայացքից, գուցե և վոչ բարոյագիտական հասկանալի:

Հարցրեք վոր նարողներին կամ սուբյեկտիվիստին ուզեք, թե ինչ բան ե տնտեսական մատերիալիստը: Նա կպատասխանի. դա մի այնպիսի մարդ ե, վորը տնտեսական ֆակտորին հարորակական կյանքի մեջ գերիշխող նշանակություն ե վերագրում: Տնտեսական մասերիալիզմն այսպես եմ հասկանում մեր նարողներին ու սուբյեկտիվիստները: Յեվ պետք ե խոստովանել, վոր անկասկած գոյութեան ունեն մարդիկ, վորոնք տնտեսական «ֆակտորին» գերիշխող դեր են վերագրում մարդկային հասարակութեաններին կյանքում: Պ. Միխայլովսկին մի անգամ չե միայն մատնանշել Լուի Բլանին, վորն այդ ֆակտորի գերիշխանութեան մասին բավականին առաջ ե խոսել, քան հայտնի ուր աշակերտների հայտնի սուբյեկտիզմ: Մենք մի բան չենք հասկանում. ինչու մեր հարգարժան սուբյեկտիվ սոցիոլոգը Լուի Բլանի վրա յե կանգ առել: Նա պարտավոր եր իմանալ, վոր մեզ հետաքրքրող կողմից Լուի Բլանը շատ նախորդներ ե ունեցել: Յեվ Գիգոն, և՛ Մինյեն, և՛ Ուելլստեն Թյեռին, և՛ Տոկվիլը տնտեսական «ֆակտորի» գերակշռող դերն ընդունել են՝ առնվազը՝ միջնադարյան և նոր ժամանակվա պատմութեան մեջ: Ուրեմն բոլոր այդ պատմագիրները տնտեսական մատերիալիստներ են յեղել: Մեր որերին հիշած թ. Ռոջերսն իր «The economic interpretation of history» գրքում իրեն նույնպես համոզված տնտեսական մատերիալիստ ե ցուցադրել. նա ևս ընդունել ե տնտեսական «ֆակտորի» գերակշռող նշանակությունը: Դրանից, իհարկե, գեռևս չի հետևում, թե թ. Ռոջերսի սոցիալ-քաղաքական հայացքները նույնական են յեղել, որինակ, թեկուզ Լուի Բլանի հայացքներին: Ռոջերսը կանգնած եր բուրժուական տնտեսագիտութեան

տնտեսական, իսկ Լուի Բլանը մի ժամանակ ուտոպիական սոցիալիզմի ներկայացուցիչներից մեկն եր: Յեթե դուք Ռոջերսին հարցնեցիք, թե նա ինչպես ե նայում բուրժուական տնտեսական կարգերին, նա կպատասխաներ, թե այդ կարգերի հիմքում մարդկային բնութեան արմատական հատկութեաններն են ընկած, և թե, այդ պատճառով, նրա ծագման պատմութեանն աստիճանական վերացումն ե այն խոչընդոտների, վորոնք մի ժամանակ դժվարացնում եյին հիշած հատկութեաններին գրեթե բուրժուական անհնարին դարձնում այն: Իսկ Լուի Բլանը կհայտարարեր, վոր ինքը՝ կապիտալիզմը մեկն ե այն խոչընդոտներից, վորոնց տգիտութեանն ու բռնակալութեանը կանգնեցրել են այնպիսի տնտեսակարգի ստեղծման ճամբին, վորը պետք ե, վերջապես, իրոք, համապատասխանի մարդկային բնութեանը: Այո, ինչպես տեսնում եք, շատ եյական տարածայնութեան ե: Ո՞վ կարող եր ճշմարտութեանն ավելի մոտիկ լինել: Յեթե անկեղծորեն ասենք, մենք կարծում ենք, թե այդ յերկու գրողներն ել գրեթե հավասարապես հեռու եյին նրանից, բայց մենք չենք ուզում և չենք ել կարող կանգ առնել այստեղ դրա վրա: Մեզ համար այժմ կարևորը բարոյագիտական այլ բան ե: Ընթերցողին խնդրում ենք նկատել, վոր և՛ Լուի Բլանի, և՛ Ռոջերսի համար հասարակական կյանքի մեջ գերիշխող տնտեսական ֆակտորն ինքը—ինչպես մաթեմատիկական ե արտահայտվում—մարդկային բնութեան, իսկ գլխավորապես մարդկային մտքի ու գիտելիքների ֆունկցիան եր: Նույնը պետք ե առել նաև ուստովապիսի ժամանակներին մեր վերը հիշատակած Ֆրանսական պատմագիրների մասին: Դեհ, իսկ ինչպես անվանել այն մարդկանց պատմական հայացքները, վորոնք թեպես և պողում են, վոր տնտեսական ֆակտորը գերիշխում ե հասարակական կյանքում, բայց միևնույն ժամանակ համոզված են, վոր այդ ֆակտորը,—այսինքն՝ հասարակության եկոնոմիկան—իր հերթին արգասիք ե հանդիսանում մարդկային գիտելիքների ու հասկացողությանը: Այդպիսի հայացքներն անվանել այլ կերպ, քան իդեալիստական, չի կարելի: Դուրս ե դալիս, վոր տնտեսական մասերիալիզմը գեռևս չի ժխտում պատմական իդեալիզմը: Բայց այդ ևս դեռ բոլորովին ճշգրիտ չե. մենք տեսնում ենք՝ դեռևս չի ժխտում իդեալիզմը, իսկ պետք ե առել՝ զուցե միևնույն այժմ ել ավելի օւս նրա հա-

ստրակ ստրատեսակն է յեղել: Սրանից հետո հասկանալի չէ, թե ինչու Անտոնիո Լարրիոլայի նման մարդիկ իրենց անտեսական մատերիալիստներ չեն համարում. հենց նրա համար, վոր նրանք հետևողական մատերիալիստներ են և հենց նրա համար, վոր պատմականորեն նրանց հայացքները պատմական իրեալիզմի ուղղակի հակադրությունն են հանդիսանում:

II

«Սակայն—թերևս ասի մեզ պ. Կուզրինը—դուք՝ շատ «աշակերտներ» հատուկ սովորությունք՝ դիմում եք պարադոքսներին, բառերի հետ եք խաղում, դարձնում եք հայացքներդ, քրեր եք կուլ տալիս: Ձեզ մտտ անտեսական մատերիալիստներ իրեալիստները դուրս յեկան: Բայց այդ դեպքում ինչպես կհրամայեք հասկանալ իսկական և հետևողական մատերիալիստներին: Միթե նրանք չեն ընդունում անտեսական ֆակտորի գերակշռության միտքը: Միթե նրանք ընդունում են, վոր այդ ֆակտորին կից ուրիշներն էլ են գործում պատմության մեջ, և վոր մենք իրողը կճգնեյինք պարզել, թե նրանցից վորն է մյուս բոլորի վրա գերիշխում: Ձի կարելի չուրախանալ իսկական ու հետևողական մատերիալիստների փոխարեն, յեթե նրանք իրոք հակված չեն անտեսական ֆակտորն ամենուրեք խցկելուն»:

Մենք պ. Կուզրինին կպատասխանենք, վոր իսկական ու հետևողական մատերիալիստներն, իրոք, հակված չեն ամեն տեղ խցկելու անտեսական ֆակտորով: Յեվ հենց այն հարցը, թե հասարակական կյանքի մեջ վոր ֆակտորն է գերիշխում, նրանց անհիմն հարց է թվում: Բայց պ. Կուզրինը թող չշտապի ուրախանալու: Իսկական ու հետևողական մատերիալիստները բնավ պ. պ. նարոդնիկներին ու սուբյեկտիվիստներին ազդեցությունք չեն, վոր այդ համոզմանն են յեկել: Իսկական ու հետևողական մատերիալիստները ծիծաղել միայն կարող են այն առարկություններին վրա, վոր այդ պարոններն են անում՝ անտեսական ֆակտորի գերիշխանության մտքի դեմ: Ըստվորում պ. պ. նարոդնիկներն ու սուբյեկտիվիստներն ուշացել են այդ առարկություններն անելու: Այն հարցի անտեղիությունը, թե հասարակական կյանքի մեջ վոր ֆակտորն է գերիշխում, խիստ նկատելի չէ գարձել արդեն Հեգելի ժամանակներից սկսած: Հեգելյան իրեալիզմը նման հարցերին հնարավորությունն անդամ ծխում

եր: Առավել ևս ծխում է այդ հնարավորությունը մեզ ժամանակակից դիալեկտիկական մատերիալիզմը: Այն որվանից, յերբ լույս տեսավ «Քինադատական քննադատություն ընդադատությունը», և առանձնապես «Zur Kritik der politischen Oekonomie» հայտնի գրքի լույս տեսնելուց հետո, այլ և այլ սոցիալ-պատմական ֆակտորների հարաբերական նշանակություն մասին վիճել կարող էին թեորիայի կողմից հետամնաց մարդիկ միայն: Մենք գիտենք, վոր մեր խոսքերը զարմացնելու չեն վոչ միայն մենակ պ. Կուզրինին, ուստի և շտապում ենք բացատրություն տալ:

Ի՞նչ բան են սոցիալ-պատմական ֆակտորները: Ի՞նչպես և ծագում պատկերացումը նրանց մասին:

Վերցնենք մի որինակ: Գրաքի յեղբայրները ձգտում են կասեցնելու հասարակական հողերը հողմայեցի հարուստների կողմից գրավելու պրոցեսը, վոր Հոռմի համար կործանարար էր: Հարուստները դիմադրում են Գրաքիներին: Պայքար է սկսվում: Պայքարող կողմերից ամեն մեկը մոլեզնորեն հետապնդում է իր նպատակները: Յեթե յե կամենայի նկարագրել այդ պայքարը, յե կարող էյի ներկայացնել այն՝ վորպես մարդկային կրքերի պայքար: Այսպիսով կրքերը Հոռմի ներքին պատմության «ֆակտորներ» կհանդիսանային: Բայց ինչպես իրենք, Գրաքիները, այնպես և նրանց հակառակորդները, պայքարելիս սկսվում էյին այն միջոցներից, վոր Հոռմի պետական իրավունքն էր տալիս նրանց: Յե, իհարկե, չեմ մոռանա այդ իմ պատմության մեջ և, այդպիսով, հոռմեյական պետական իրավունքը նույնպես կհանդիսանա Հոռմի հանրապետության ներքին զարգացման ֆակտոր:

Ապա, Գրաքիներին դեմ մաքառող մարդիկ նյութապես շահագրգռված էյին իրոն արմատացած շարարկությունը պաշտպանելով:

Գրաքիներին պաշտպանող մարդիկ նյութապես շահագրգռված էյին նրա վերացմամբ: Յե այդ հանգամանքը ևս կնշեմ, վորի հետևանքով նկարագրած պայքարը նյութական շահերի պայքար, դասակարգերի պայքար, աղքատների ու հարուստների պայքար կհանդիսանա: Հետևապես, ահա և արդեն յերրորդ ֆակտորը, և այս անգամ ամենահետաքրքրականը՝ հոշակավոր անտեսական ֆակտորը: Յեթե դուք ժամանակ ու ցունկություն ունեք, ընթերցող, կարող եք յերկար-բարակ դատել այն մա-

սին, թե Հոտմի ներքին զարգացման ֆակտորներից վորն եր գերիշխում մյուսների վրա, իմ պատմական պատմվածքի մեջ դուք բավականաչափ տվյալներ կգտնեք՝ այդ մասին ամեն մի կարծիք պաշտպանելու համար:

Ինչ ինձ և վերաբերում—յես առայժմ գուրա չեմ գա հասարակ պատմողի դերից. յես շատ չեմ տաքանա ֆակտորների աթիվ: Նրանց համեմատական նշանակությունն ինձ չի հետաքրքրում: Ինձ, վորպես պատմողի, մի բան և հարկավոր—ըստ հնարավորության ճշգրիտ ու կենդանի պատկերել տվյալ գեոքերը: Իրա համար յես պետք է մի հայտնի, թեկուզ և արտաքին կազ սահմանեմ նրանց միջև և դասավորեմ նրանց վորոշ հեռանկարի մեջ: Յեթե յես հիշատակում եմ այն կրքերը, վոր հուզել են պայքարող կողմերին, կամ Հոտմի այն ժամանակվա կառուցվածքը, կամ, վերջապես, նրա մեջ գոյություն ունեցած գույքային անհավասարությունը, ապա այդ անում եմ դեպքերի լոկ կապակցված ու կենդանի շարադրման շահերից յեղնելով: Այդ նպատակին հասնելով՝ յես ինձ կատարելապես բավարարված կզգամ՝ անտարբերորեն փրկիսոփաներին թողնելով լուծել, թե կրքերն են իշխում տնտեսության վրա, թե՞ անտեսությունը՝ կրքերի վրա, թե, վերջապես, վոչինչ վոչնչի վրա չի իշխում, վորովհետև յուրաքանչյուր «ֆակտոր» գործում է ըստ վոսկե կանոնի՝ ապրիլ և թույլ տուր ուրիշներին ապրել:

Այս ամենը կլինի այն դեպքում, յեթե յես գուրա չզգամ հասարակ պատմողի դերից, վորը հեռու յե «նկնգավոր իմաստաբանություն» վորևե հակումից: Իսկ ի՞նչ կլինի, յեթե յես չսահմանափակվեմ այդ դերով, յեթե սկսեմ փրկիսոփայել նկարագրածս դեպքերի աթիվ: Այն ժամանակ յես չեմ բավականանա դեպքերի արտաքին կապով միայն, այն ժամանակ յես կկամենամ բացել նրանց ներքին պատճառները, և այն նույն ֆակտորները—մարդկային կրքերը, պետական իրավունքը, եկոնոմիկան—վոր յես առաջ ընդգծում ու առաջ եյի քաշում, զեկավարվելով գրեթե միմիայն գեղարվեստական բնազդով, իմ աչքում կըստանան մի նոր, վիթխարի նշանակություն: Նրանք ինձ կհերկայանան վորպես հենց այն փնտավող ներքին պատճառները, հենց այն «թագնված ուժերը», վորոնց աղբեցությունը ել բացատրվում են գեպքերը: Յես կտեղծեմ ֆակտորների թեորիան:

Այդպիսի թեորիայի այս կամ այն տարատեսակը, իրոք, պետք է ծագի ամենուրեք, վորտեղ հասարակական յերևույթներով հետաքրքրվող մարդիկ նրանց հասարակ դիտումից ու նկարագրումից անցնում են նրանց միջև գոյություն ունեցող կառի հետազոտությունը:

Բացի այդ՝ ֆակտորների թեորիան անում է հասարակական դիտություն մեջ աշխատանքի բաժանման անման հետ: Այդ դիտություն ընդ ճյուղերը—եթիկան, քաղաքականությունը, իրավունքը, քաղաքատնտեսությունը և այլն—միևնույն բանն են քննում—հասարակական մարդու գործունեությունը: Բայց նրանցից յուրաքանչյուրն իր առանձնահատուկ տեսակետից է քննում այն: Պ. Միխայլովիկին կասեր, թե նրանցից ամեն մեկն առանձին «լար» է «վարում»: Յուրաքանչյուր «լար» կարող է դիտվել վորպես հասարակական զարգացման ֆակտոր: Յեղ, իրոք, մենք այժմ կարող ենք գրեթե նույնքան ֆակտորներ թվել, վորքան առանձին-առանձին «դիսցիպլինաներ» գոյություն ունեն հասարակական դիտություն մեջ:

Ասածներից հետո, հուսով ենք, հասկանայի յե, թե ինչ բան են սոցիալ-պատմական ֆակտորները և ինչպես է ծագում նրանց պատկերացումը:

Սոցիալ-պատմական ֆակտորը արքստիգիա յե, նրա մասին պատկերացումը ծագում է վեացման (отвлечение) (արտարանվելու) ճանապարհով: Արտարանվելու պրոցեսի շնորհիվ հասարակական ամբողջի տարրեր կողմերն ընդունում են մեկուսացած կոսեգուրիաների տեսք, իսկ հասարակական մարդու գործունեությունից աարբեր դրսևորումներն ու արտահայտությունները—մորալը, իրավունքը, անտեսական ձևերը և այլն—մեր ուղեղի մեջ ձևափոխվում են հատուկ ուժերի, վորոնք, իբր թե, հանդիսանում են այդ գործունեությունն առաջացնող ու պայմանավորող, նրա վերջին պատճառները:

Փանի վոր ֆակտորների թեորիան ծագել է, անհրաժեշտորեն պետք է ծագեն վեձեր այն մասին, թե վոր ֆակտորը պետք է գերիշխող ճանաչել:

III

«Փակտորների» միջև գոյություն ունի փոխազդեցություն. նրանցից ամեն մեկն ազդում է մյուս բոլորի վրա և, իբ հերթին,

մյուս բոլորի ազդեցությունն և զգում իր վրա: Դրա հետևանքով ստացվում և փոխադարձ ազդեցությունների, ուղղակի գործողությունների և անդրադարձած ներգործումների մի այնպիսի խճճված ցանց, վոր հասարակական զարգացման ընթացքն իրեն բացատրելու նպատակադրած մարդու գլուխն սկսում և ուտույտ գալ, ու նա անհաղթելի կարիք և զգում գոնե վորևե թե՛լ գտնել՝ այդ լարյուրինթոսից յեւելու համար: Վորովհետև դառը փորձը նրան համոզել և, վոր փոխազդեցության տեսակետը միայն գլխապտույտ և առաջացնում, ուստի նա մի այլ տեսակետ և փնտաւում. նա աշխատում և պարզացնել իր խնդիրը: Նա հարցնում և ինքն իրեն. արդյոք սոցիալ-պատմական ֆակտորներից վորևե մեկը չի՞ հանդիսանում մյուս բոլորի ծագման առաջին հիմնական պատճառը: Յեթե նրան հաջողվեր լուծել այս հիմնական հարցը զրական իմաստով, ապա նրա խնդիրը, իրոք, անհամեմատ ավելի պարզ կլիներ: Դիցուք՝ նա համոզվեց, վոր յուրաքանչյուր տվյալ յերկրի բոլոր հասարակական հարաբերություններն, իրենց ծագման ու զարգացման ընթացքում, պայմանավորվում են նրա մտավոր զարգացման ընթացքով, վորն, իր կողմից, վորոշվում և մարդկային բնության հատկություններով (իզեալիստական տեսակետ): Այն ժամանակ նա հեշտությամբ զուրս և գալիս փոխազդեցության կախարդական շրջանից և ստեղծում և հասարակական զարգացման ավելի կամ պակաս բարեկազմ ու հետևողական թեորիա: Հետագայում, առարկայի հետագա ուսումնասիրության շնորհիվ, նա կտեսնի, զուցե, վոր ինքը սխալվել և, վոր չի կարելի մարդկանց մտավոր զարգացումը ամբողջ հասարակական շարժման առաջին պատճառը համարել: Իր սխալը խոստովանելով՝ նա միևնույն ժամանակ կնկատի, թերևս, վոր նրա համար այնուամենայնիվ ոգտակար եր իր ժամանակավոր այն համոզմունքը, թե՛ մտավոր ֆակտորը գերիշխում և մնացյալ բոլորի վրա, վորովհետև առանց այդ համոզման նա չեր հեռանա փոխազդեցության մեւյալ կետից և մի քայլ անգամ չեր մերձենա հասարակական յերևություններն ըմբռնելուն:

Հասարակական-պատմական զարգացման ֆակտորների միջև այս կամ այն հիերարխիան սահմանելու նման ձևի փորձերը գա-տապարտելն անարդարացի կլիներ: Իր ժամանակին նրանք

նույնպես անհրաժեշտ էլին, ինչպես անխուսափելի յեր ֆակտորների թեորիայի՝ իրեն յերևան գալը: Անտոնիո Լարրիոլան, վորը մյուս բոլոր մատերիալիստական գրողներից ավելի լրիվ ու ավելի լավ եր հասկացել այդ թեորիան, շատ ճիշտ ասում և, թե՛ «պատմական ֆակտորներն իրենցից ներկայացնում են անչափ ավելի փոքր մի բան, քան գիտությունը, և անչափ ավելի մեծ, քան կոպիտ մոլորությունը»: Ֆակտորների թեորիան իր բաժինն ոգուան և բերել գիտությանը: «Պատմա-սոցիալական ֆակտորների հատուկ ուսումնասիրությունը ծառայել և, —ինչպես իրերի տեսանելի շարժումից այն կողմ չգնացող յուրաքանչյուր եմպիրիկ ուսումնասիրությունն և ծառայում, —մեր գիտողական գործիքների կատարելագործմանն ու հնարավորությունն և տվել վերացման (отвлечения) միջոցով արհեստականորեն մեկուսացված յերևությունների մեջ իսկ գտնել այն կապը, վորը նրանց միացնում և հասարակական ամբողջի հետ»: Մասնագիտական հասարակական գիտություններին ծանոթ լինել ներկայումս անհրաժեշտ և յուրաքանչյուրին, ով ցանկություն կունենա մարդկության անցյալ կյանքի վորևե մասը վերականգնելու: Պատմական գիտությունն՝ առանց ֆիլոլոգիայի՝ հետուն չեր գնա: Իսկ արդյոք գիտությանը քիչ ծառայություն են մատուցել միակողմանի ուսմանիստները, վորոնք հոմեյակական իրավունքը գրած բանականություն էլին համարում:

Բայց վորքան ել որինավոր ու ոգտակար լիներ իր ժամանակին ֆակտորների թեորիան, այժմ քննադատության չի գիմանում: Նա հասարակական մարդու գործունեյությունն անդամատում և՛ նրա տարրեր կողմերն ու գրստորումները հատուկ ուժերի վերածելով, վորոնք իրք թե իրենցով վորոշում են հասարակության պատմական շարժումը: Հասարակական գիտության զարգացման պատմության մեջ այդ թեորիան նույնպիսի դեր և խաղացել, ինչպիսին առանձին ֆիզիկական ուժերի թեորիան՝ բնագիտության մեջ: Բնագիտության նվաճումները բերին այդ ուժերի միասնությամբ ուսմունքին, եներգիայի ժամանակակից ուսմունքին: Ճիշտ այդպես ել հասարակական գիտության նվաճումները ֆակտորների թեորիան՝ հասարակական վերլուծության այդ պտուղը՝ պետք և փոխարինելին սիմբոսիկ հայացքով հասարակական կյանքի նկատմամբ:

05-4659

Մինթետիկ հայացքը հասարակական կյանքի նկատմամբ մեր ժամանակակից դիալեկտիկական մատերիալիզմի առանձնահատկությունը չի կազմում: Այն մենք գտնում ենք արդեն Հեգելի մոտ, վորի համար խնդիրը կայանում էր ամբողջ հասարակական-պատմական պրոցեսն իր ամբողջական առումով գիտականորեն բացատրելու մեջ, այսինքն՝ ի միջի այլոց հասարակական մարդու գործունեությունն այն բոլոր կողմերով ու դեր-ներուցներով, վորոնք արատրակտ մտածողությունն տեր մարդկանց ներկայանում էլին առանձին ֆակտորների կերպարանքով: Բայց Հեգելն իր «աբսոլուտ իդեալիստի» վորակով՝ հասարակական մարդու գործունեությունը բացատրում էր համաշխարհային վագու հատկություններով: Քանի վոր արված են այդ հատկությունները—«an sich» արված է մարդկությունն ամբողջ պատմությունը, արված են նաև նրա վախճանական հետևանքները: Հեգելի սինթետիկ հայացքը միևնույն ժամանակ տեսնողական հայացք էր: Նորագույն դիալեկտիկական մատերիալիզմը հասարակական գիտությունից վերջնականապես հեռացրեց տեղություն:

Նա ցույց տվեց, վոր մարդիկ իրենց պատմությունը բնավ նրա համար չեն կերտում, վորպեսզի ընթանան պրոգրեսի նախորդ գծված ուղիով, և վոչ էլ նրա համար, վոր պարտավոր են յենթարկվել մի ինչ-վոր վերացական (բայտ Նաբելույի արտահայտություն՝ մետաֆիզիկ) եվոլուցիայի որենքներին: Նրանք այն կերտում են՝ իրենց կարիքները բավարարել ձգտելով, և գիտությունը պետք է մեզ բացատրի, թե այդ կարիքների բավարարման տարբեր յեղանակներն ինչպես են աղբում մարդկանց հասարակական հարաբերությունների և նրանց հոգեկան գործունեությունն վրա:

Հասարակական մարդու կարիքների բավարարման յեղանակները, և նշանավոր չափով հենց այդ կարիքներն էլ, վորոշվում են այն գործիքների հատկություններով, վորոնց ոգնությունամբ նա ավելի կամ պակաս չափով իրեն և յենթարկում բնությունը, այլ կերպ ասած՝ նրանք վորոշվում են նրա արտադրողական ուժերի վիճակով: Այդ ուժերի վիճակի յուրաքանչյուր նշանակելի փոփոխությունն անզրպաւնում է նույնպես մարդկանց հասարակական հարաբերությունների վրա, այսինքն՝

ի միջի այլոց նաև նրանց տնտեսական հարաբերությունների վրա: Բոլոր տեսակի և տարատեսակի իդեալիստների համար տնտեսական հարաբերությունները մտրդիային բնության ֆունկցիան են յեղել, մատերիալիստ-դիալեկտիկներն այդ հարաբերությունները հասարակական արտադրողական ուժերի ֆունկցիան են համարում:

Այստեղից հետևում է, վոր յեթե մատերիալիստ-դիալեկտիկները թույլատրելի համարելին խոսել հասարակական զարգացման ֆակտորների մասին այլ կերպ, քան այդ հնացած ֆիլիցիաները քննադատելու նպատակով, ապա նրանք ամենից առաջ պետք է նկատել տային այդպես կոչված սնեստական մատերիալիստներին նրանց «գերիշխող» ֆակտորի փոփոխակաճությունը, նորագույն մատերիալիստները չգիտեն մի այնպիսի տնտեսական կարգ, վորը մենակ ինքը համապատասխաներ մարդկային բնությունը, մինչդեռ տնտեսական հասարակական կառուցվածքի մյուս բոլոր ձևերը հետևանք հանդիսանային նրա (մարդկային բնություն: Հայ. խմբ.) վրա գործ դրած ավելի կամ պակաս բնություն: Նորագույն մատերիալիստների ուսմունքի համաձայն՝ մարդկային բնությունը համապատասխանում է առկա մի տնտեսական կարգ, վորը համապատասխանում է արտադրողական ուժերի տվյալ ժամանակվա վիճակին: Յեվ ընդհակառակը, յուրաքանչյուր տնտեսական կարգ սկսում է հակասել այդ բնության պահանջներին, հենց վոր հակասություն է գալիս արտադրողական ուժերի վիճակի հետ: «Գերիշխող» ֆակտորն ինքն, այսպիսով, յենթարկված է հանդիսանում մի այլ «ֆակտորի»: Ապա զրանից հետո այդ Բնչ «գերիշխող» ֆակտոր է:

Յեթե այդ ամենն այդպես է, ուրեմն պարզ է, վոր մի ամբողջ անդունդ կա մատերիալիստ-դիալեկտիկներին և այն մարդկանց միջև, վորոնց վոչ առանց հիմքի կարելի յեր սնեստական մատերիալիստներ անվանել: Իսկ ինչ ուղղություն է պատկանում այն վոչ բոլորովին հաճելի ուսուցչի այն բոլորովին անզուր աշակերտները, վորոնց դեմ դեռևս մոտիկ անցյալում անչափ կրքոտ, թեկուզ վոչ անչափ յերջանիկորեն հանդես յեկան պ. պ. Կարեյեվը, Ն. Միխայլովսկին, Ս. Կրիվենկոն և այլ ուրիշ խելոք ու գիտուն մարդիկ: Յեթե չենք սխալվում, «աշակերտներն» ամբողջովին կանգնած էլին դիալեկտիկական մատերիալիզմի

տեսակետի վրա: Իսկ ինչո՞ւ պ.պ. Կարեյեվը, Ն. Միխայլովսկին, և Ս. Կրիվենկոն և այլ խելոք ու գիտուն մարդիկ նրանց վերագրում էլին անստեղծ մատերիալիստների հայացքներն ու ջարդում նրանց հենց այն պատճառով, վոր նրանք իբր թե տնտեսական ֆակտորին չափազանցրած նշանակութուն էլին վերագրում: Կարելի չէ յենթադրել, թե խելոք ու գիտուն մարդիկ այդ այն պատճառով էլին անուժ, վորովհետև յերջանկահիշատակ տնտեսական մատերիալիստների փաստարկումներն ավելի դուրին և հերքել, քան թե մատերիալիստ-դիալեկտիկների փաստարկումները: Իսկ կարելի չէ յենթադրել նաև այն, վոր աշակերտների ներգիտուն հակառակորդները վատ են յուրացրել նրանց հայացքները: Այս յենթադրութունը նույնիսկ ավելի հավանական է:

Մեզ կառարկեն, թեքեա, թե «աշակերտներն» իրենք յերբեմն տնտեսական մատերիալիստներ են անվանել իրենց, և թե «տնտեսական մատերիալիզմ» անունն առաջին անգամ գործ է ածել Ֆրանսացի «աշակերտներից» մեկը: Այդ այդպես է: Բայց վոչ Ֆրանսացի և վոչ ուրև աշակերտները յերբեք «տնտեսական մատերիալիզմ» բառերի հետ չեն կապել այն պատկերացումը, վոր կապում են նրա հետ մեր նարոդնիկներն ու սուբյեկտիվիստները: Բավական է հիշեցնել այն հանգամանքը, վոր, Ն. Միխայլովսկու կարծիքով, Լուի Բլանն ու պ. Յու. Ժուկովսկին նույնպիսի «տնտեսական մատերիալիստներ» են յեղել, ինչպես պատմության վրա մատերիալիստական հայացք ունենալու մեր արդի կողմնակիցները: Հասկացողութունների շփոթումը սրանից դեմն անցնել չի կարող:

IV

Հասարակական գիտությունից ամեն տեսակի տելեոլոգիան գուրջ հանելով և հասարակական մարդու գործունեյությունը նրա կարիքներով, նրանց բավարարման՝ տվյալ պահին գոյություն ունեցող միջոցներով ու յեղանակներով բացատրելով՝ դիալեկտիկական մատերիալիզմն *) առաջին անգամն և հիշյալ գիտությանը տալիս այն «խստությունը», վորով նրա հանդեպ

*) Լաբրիուան նրան տալիս է ենգիւտից փոխ առած պատմական մատերիալիզմ անունը:

հաճախ գոռողանում էր նրա քույրը՝ գիտությունը բնության մասին: Կարելի չէ ասել, թե հասարակական գիտությունը ինքը դառնում է բնական գիտություն. «notre doctrine naturaliste d'histoire», արդարացիորեն ասում է Լաբրիուան: Բայց այդ բնավ չի նշանակում, թե նրա համար բիոլոգիայի բնագավառը ձուլվում է հասարակական գիտության բնագավառի հետ: Լաբրիուան ջերմ հակառակորդն է «բաղաճական և սոցիալական դարվի-նիզմի», վորը վաղուց ի վեր «համաճարակի պես վարակել է շատ մտածողների, հատկապես սոցիոլոգիայի փաստաբանների ու արտասանողների մտքերը» և, վորպես մողային սովորություն, ազդել է նույնիսկ քաղաքական պրակտիկների լեզվի վրա:

Մարդն, անկասկած, կենդանի չէ, վոր մյուս կենդանիներէ հետ ազգակցական կապերով և կապված: Նա բնավ արտոնյալ էլ չէ ըստ իր ծագման. նրա որդանիզմի ֆիզիոլոգիան ավելին չէ, քան ընդհանուր ֆիզիոլոգիայի մասնակի դեպքը: Սկզբնապես նա՝ մյուս կենդանիների նման՝ ամբողջովին յենթարկվում էր իրեն շրջապատող բնական միջավայրին, վորն այն ժամանակ դեռ իր վրա չէր զգացել նրա կերպարանափոխիչ ներգործությունը. նա հարկադրված էր հարմարվել այդ միջավայրին, պայքարելով իր գոյության համար: Ըստ Լաբրիուայի կարծիքի՝ բնական միջավայրին այդպես անմիջականորեն հարմարվելու հետևանք են հանդիսանում ուսաները, ինչ չափով նրանք իրարից ֆիզիկական նշաններով են տարբերվում, որինակ՝ սպիտակ, դեղին, սև ուսաներ,— և վոչ թե պատմա-սոցիալական յերկրորդային ֆորմացիաներ հանդիսանում, այսինքն՝ ազգեր ու ժողովուրդներ: Վորպես գոյության կովում բնական միջավայրին հարմարվելու նման հետևանք ծագել են հասարակայնության նախնական բնագոյներն ու սեռական ընտրության սազմերը:

Բայց մենք կռահել միայն կարող ենք, թե ինչպիսին էր «նախնադարյան մարդը»: Ներկայումս յերկիրը բռնող մարդիկ, հավասարապես նաև նրանք, վորոնց առաջներում դիտել են վրտահության արժանի հետազոտողները, արդեն բավականին հեռացած են հանդիսանում այն մոմենտից, յերբ մարդկության համար ընդհատվել է կենդանական կյանքը՝ այս բառի իսկական իմաստով: Այսպես, որինակ, իրոկեզները—Մորգանի ուսումնառիրած ու նկարագրած—իրենց gens materna-յով համեմատաբար

արդեն շատ հեռու յեն գնացել հասարակական դարգացման ուղիով: Նույնիսկ մեր ժամանակակից ավստրալիացիները վոչ միայն ունեն լեզու—վորը կարելի չե անվանել հասարակայնութեան պայման ու գործիք, պատճառ ու հետևանք—և վոչ միայն ծանոթ են կրակի գործածութեանը, այլ ավրում են վորոշ կարգեր, վորոշ սովորույթներ և հիմնարկներ ունեցող հասարակութուններով: Ալստրալիական ցեղն ունի իր տերիտորիան, իր վորսորդական ձևերը. նա ունի պաշտպանութեան և հարձակման վորոշ գործիքներ, վորոշ կարասի՝ մթերքների պաշար պահելու, վորոշ յեղանակներ՝ մարմինը զարդարելու, մի խոսքով՝ ավստրալիացին արդեն ավրում է մի հայտնի, ճիշտ է, շատ տարրական աքնեստիկան միջավայրում, վորին և նա հարմարվում է ամենավաղ մանկութեանից սկսած: Այս արհեստական, — հասարակական, — միջավայրը ամեն մի հետագա առաջադիմութեան անհրաժեշտ պայմանն է: Նրա զարգացման աստիճանով և չափով ամեն մի այլ ցեղի վայրենութեան կամ բարբարոսութեան աստիճանը:

Հասարակական այս սկզբնական ֆորմացիան համապատասխանում է մարդկութեան այսպես կոչված նախապատմական կենցաղին: Պատմական կյանքի սկիզբը յենթադրել է տալիս արհեստական միջավայրի ել ավելի զարգացում և մարդու ավելի մեծ իշխանութունը բնութեան վրա: Պատմական զարգացման ուղին յեկնող հասարակութունների ներքին բարդ հարաբերութեանները, իսկապես, բնավ բնական միջավայրի անմիջական ազդեցութեամբ չեն պայմանավորվում: Նրանք յենթադրել են տալիս աշխատանքի վորոշ գործիքների հայտնագործում, վորոշ կենդանիների բնական վորոշ մետաղներ արդյունահանելու կարողութուն և այլն: Արտադրութեան այս միջոցներն ու յեղանակները տարբեր պայմանների մեջ խիստ տարբեր կերպով են փոխվել. նրանցում դիտել կարելի չեք պրոգրես, կանգառումն կամ նույնիսկ ռեգրես, բայց յերեք այդ փոփոխութունները մարդկանց չեն վերադարձրել դուրս-կենդանական կյանքի, այսինքն՝ մի կյանքի, վորը բնական միջավայրի անմիջական ազդեցութեան ներքո լինի:

«Պատմական գիտութեան առաջին և գլխավոր խնդիրն այդ արհեստական միջավայրի՝ նրա ծագման և կերպարանափոխութունների վորոշումն ու հետազոտումն է: Ասել, թե այդ միջա-

վայրը կազմում է բնութեան մի մասը, նշանակում է արտահայտել մի միտք, վորը վոչ մի վորոշակի նշանակութուն չունի, շնորհիվ հենց իր չափազանց ընդհանուր ու վերացական բնավորութեան» *):

Վոչ պակաս բացասորեն, քան դեռի «քաղաքական ու սոցիալական դարվինիզմը», Լաբրիուրան վերաբերվում է նաև «սիրահամբույր դիլետանտներից» վոմանց այն ջանքերին, վորոնց նպատակն է պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնումը միացնել եվոլուցիայի ընդհանուր թեորիայի հետ, վորը, նրա հատու, բայց ճիշտ դիտողութեան համաձայն, շատերը դարձրել են հասարակ մետաֆիզիկական մետաֆոր: Նա ծիծաղում է նաև այդ «սիրահամբույր դիլետանտների» պարզամիտ սիրալիքութեան վրա, վորոնք աշխատում են պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնումը դնել Ոգյուսա կոնտի կամ Սպենսերի փիլիսոփայութեան հովանավորութեան ներքո: «այդ նշանակում է մեղ դաշնակիցներ ներկայացնել մեր ամենավճռական հակառակորդներին», ասում է նա:

Իլլետանտների մասին արված նկատողութունն ակներև վորեն վերաբերում է, ի միջի այլոց, պրոֆեսոր Ենրիկո Ֆերրիին, — «Սպենսեր, Դարվին և Մարքս» խիստ մակերեսային աշխատութեան հեղինակին, վոր լույս է տեսել Փրանսերեն թճրգմանութեամբ «Socialisme et science positive» վերնագրով:

V

Յեկ այսպես, մարդիկ իրենց պատմութունը կերտում են՝ իրենց կարիքները բավարարելու ձգտելով: Այդ կարիքներն սկզբնապես տրվում են, իհարկե, բնութեան կողմից, բայց այնուհետև բավականին փոխվում են՝ քանակի ու վորակի կողմից՝ արհեստական միջավայրի հատկութունների շնորհիվ: Մարդկանց արամադրութեան տակ գանվող արտադրողական ուժերն իրենցով պայմանավորում են նրանց բոլոր հասարակական հարաբերութունները: Արտադրողական ուժերի վիճակով ամենից առաջ վորոշվում են այն հարաբերութունները, վորոնց մեջ իրար հանդեպ մարդիկ մտնում են արտադրութեան հասարակական պրոցեսում, այն է՝ սնստակաճ նաբերութունները: Այդ հարաբե-

*) Essais, p. 144.

բությունները բնականաբար ստեղծում են վորոշ շահեր, վորոնք իրենց արտահայտությունն են գտնում իրավունքի մեջ: «Իրավա-
կան յուրաքանչյուր նորմա վորոշ շահ է պաշտպանում»,—ասում
է Լաբրիոլան: Արտադրողական ուժերի զարգացումն ստեղծում է
հասարակության բաժանումը դասակարգերի, վորոնց շահերը վոշ
միայն տարբեր են, այլ և շատ—և այն ել եյական—կողմերից
արամագծոթեն հակադիր են: Շահերի այդ հակադրությունն առաջ
է բերում հասարակական դասակարգերի թշնամական ընդհա-
րումներ, նրանց պայքարը: Պայքարը հասցնում է այն բանին,
վոր տնտեսական կազմակերպությունը փոխարինվում է պետականով,
վորի խնդիրը գերիշխող շահերի պաշտպանությունն է հանդի-
սանում: Վերջապես, արտադրողական ուժերի սովյալ վիճակով
պայմանավորվող հասարակական հարաբերությունների հողի վրա
աճում է սովորական բաբայակամուքյունը, այսինքն՝ այն բարո-
յականությունը, վոր ղեկավարում է մարդկանց՝ սրանց սովորա-
կան կենցաղական պրակտիկայի մեջ:

Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր սովյալ ժողովրդի իրավունքը,
պետական կառուցվածքը և բարոյականությունը անմիջակամուքն
և ուղղակի պայմանավորվում են նրան հատուկ տնտեսական հա-
րաբերություններով: Այդ նույն հարաբերություններով ել պայ-
մանավորվում են,—բայց արդեն անուղղակի ու միջնորդապես,—
մտքի ու յերևակայության բոլոր ստեղծվածքները—արվեստը,
գիտությունը և այլն:

Տվյալ յերկրի գիտական մտքի պատմությունը կամ ար-
վեստի պատմությունը հասկանալու համար բավական չէ նրա
տնտեսությունն իմանալը: Պետք է կարողանալ տնտեսություն-
նից հաստատակամ հոգեբանությունն անցնել, առանց վորի ուշա-
գիր ուսումնասիրության և ըմբռնման անկարելի յե իրենցիկա-
ների պատմության մատերիալիստական բացատրությունը: Այդ
իհարկէ, չի նշանակում, թէ գոյություն ունի մի ինչ-վոր հասա-
րակական հողի, կամ ինչ-վոր ժողովրդական կուլեկտիվ «վոգի»,
վոր զարգանում է իր առանձնահատուկ որենքներով և արտա-
հայտվում հասարակական կյանքի մեջ: «Այս գտարյուն միստի-
ցիզմ է», ասում է Լաբրիոլան: Մատերիալիստի համար ներկա
ղեպքում խոսք կարող է լինել սովյալ յերկրի և սովյալ ժամանա-
կի սովյալ հասարակական դասակարգի մեջ զգացմունքների ու

մտքերի գերակշռող արամագրության մասին: Զգացմունքների
ու մտքերի այդպիսի արամագրությունը հասարակական հարա-
բերությունների արդյունք է հանդիսանում: Լաբրիոլան հաստատ
համոզված է, վոր վոշ թէ մարդկանց գիտակցության ձևերն են
վորոշում նրանց հասարակական կեցության ձևերը, այլ ընդհա-
կառակը՝ նրանց հասարակական կեցության ձևերով են վորոշ-
վում նրանց գիտակցության ձևերը: Բայց հասարակական կեցու-
թյան հողի վրա ծագելով, նրանց գիտակցության ձևերը կաղ-
մում են պատմության մի մասը: Պատմական գիտությունը չի
կարող սահմանափակվել հասարակության անատոմիայով միայն.
Նա նկատի ունի յերևույթների ամբողջ գումարը, վորոնք ուղղակի
կամ անուղղակի կերպով պայմանավորված են հասարակական
տնտեսությամբ, ներառյալ մինչև իսկ յերևակայության գործու-
նեյությունը: Պատմական մի հատիկ փաստ անգամ չկա, վորն
իր ծագումով պարտական չլինի հասարակական տնտեսությանը,
բայց նվազ ձիշտ չէ նաև այն, վոր պատմական մի հատիկ փաստ
անգամ չկա, վորին նախորդած չլինի, վորին ուղեկցելիս չլինի
և վորին հետևելիս չլինի գիտակցության մի վորոշ վիճակ: Այս-
տեղից ել բղիւում է հասարակական հոգեբանության վիթխարի
նշանակությունը: Յեթն այն անհրաժեշտ է հաշվի առնել արդեն
իրավունքի և քաղաքական հիմնարկների պատմության մեջ, ապա
առանց նրան քայլ անգամ չի կարելի անել գրականության,
արվեստի, փիլիսոփայության և այլնի պատմության մեջ:

Յերբ մենք ասում ենք, թէ սովյալ յերկր միանգամայն հա-
րազատ է, որինակի վերածնության դարաշրջանի վոգուն, ապա
այդ նշանակում է, վոր նա կատարելապես համապատասխանում
է այն դասակարգերի այդ պահին գերակշռող արամագրությա-
նը, վորոնք տոն էյին տալիս հասարակական կյանքին: Քանի
հասարակական հարաբերությունները չեն փոխվել, հասարակու-
թյան հոգեբանությունը ևս չի փոխվում: Մարդիկ ընտելանում
են սովյալ հավատալիքներին, սովյալ հասկացողություններին,
մտքի սովյալ ձևերին, սովյալ եսթետիկ պահանջների բավարար-
ման սովյալ յեղանակներին: Բայց յեթն արտադրողական ուժերի
զարգացումը հասցնում է հասարակական տնտեսական կառուց-
վածքի, իսկ դրա հետևանքով նաև հասարակական դասակարգերի
փոխադարձ հարաբերությունների քիչ թէ շատ եյական փոփո-

պետք է զգալի չափով վերագրել աշխատանքի հասարակական բաժանման անհրաժեշտութեան հաշվին, վորը կյանքի յեր կոչված հասարակական արտադրողական ուժերի զարգացմամբ: Այդ հանգամանքը, իհարկե, չեր խանգարում պետութեանը՝ միաժամանակ լինել քիչ թե շատ ստրկացված մեծամասնութեան վրա արտոնյալ փոքրամասնութեան ունեցած իշխանութեան կազմակերպութեան *): Բայց նրան վոչ մի դեպքում չպետք է ուշադրութեանից թողնել՝ խուսափելու համար պետութեան պատմական դերի մասին սխալ և միակողմանի հասկացողութեանից:

Իսկ այժմ անցնենք իդեոլոգիաների պատմական զարգացման մասին Լաբրիտայի ունեցած հայացքներին: Մենք տեսանք, վոր, նրա կարծիքով, այդ զարգացումը բարդանում է ռասային առանձնահատկութեանների գործողութեամբ և ընդհանրապես այն ազդեցութեամբ, վոր մարդկանց շրջապատող բնական միջավայրը բորժում է նրանց վրա: Սխալ ցավալի յե, վոր մեր հեղինակը հարկավոր չի համարել այս կարծիքը հաստատել ու բացատրել վորևէ որինակով. մենք ավելի հեշտ կհասկանայինք այն: Համեմատյալ դեպոս անկասկած է, վոր այդ կարծիքը չի կարող ընդունելի լինել այն ձևով, ինչ ձևով նա արտահայտված է:

Ամերիկայի կարմրամորթ ցեղերն, իհարկե, չեն պատկանում այն միևնույն ռասային, վորին պատկանում էին հունական արշիպելագում կամ Բարոիկ ծովի ափերին նախապատմական ժամանակները բնակված ցեղերը: Անկասկածելի յե, վոր այդ տեղերից ամեն մեկում նախնադարյան մարդն զգացել է բնական միջավայրի խիստ յուրահատուկ ազդեցութեանները: Կարելի յեր սպասել, վոր այդ ազդեցութեանների տարբերութեանը անդրադառնար հիշած տեղերի նախնական բնակիչների սաղմային արվեստի արտադրութեանների վրա: Սակայն մենք այդ չենք նկատում: Յերկրագնդի բոլոր մասերում՝ վորքան էլ տարբերվեն նրանք իրարից, նախնադարյան մարդու զարգացման միատեսակ ոտադիաներին համապատասխանում են արվեստի զարգացման միատեսակ աստիճանները: Մենք գիտենք քարե դարի արվեստ,

*) Ինչպես նա նրան չի խանգարում վորոշ դեպքերում լինել նաև մի ժողովրդի՝ մյուսից նվաճվելու արգասիքը: Բանութեան գերը շատ մեծ է, յերը վորոշ հիմնարկներ փոխարինվում են այլ հիմնարկներով: Բայց ինչպես նման փոխարինման հնարավորութեանը, այնպես էլ նրա հասարակական հետևանքները բանութեամբ բնավ չեն բացատրվում:

յերկաթե դարի արվեստ. մենք չգիտենք տարբեր բառերների՝ սպիտակի, կարմրի, դեղինի և այլնի արվեստը: Արտադրողական ուժերի վիճակն անդրադառնում է նույնիսկ մանրամասնութեաններում: Սկզբում մենք, որինակ, կավագործութեան շինվածքների մեջ տեսնում ենք միայն ուղիղ և կտրտված գծեր, քառանկյունիներ, խաչեր, զիգզագներ և այլն: Զարդարանքների այս տեսակը նախնական արվեստը փոխ է առնում ավելի ևս նախնական արհեստներից— շուրհակութեանից և հյուսվածագործութեանից: Բրոնզե դարում՝ մետաղների մշակման հետ մեկտեղ, մետաղներ, վորոնք ընդունակ էին մշակվել լիս ընդունել յերկրաչափական ամենատեսակ ձևեր, յերևան են գալիս կորագիծ գարդարանքներ. վերջապես, անասունների ընտելացման հետ՝ յերևան են գալիս նրանց ֆիգուրաները և ամենից առաջ ձիու ֆիգուրան *):

Ճիշտ է, մարդու պատկերը նկարելիս արդեն անպայման պետք է արտահայտվի ռասայական հատկանիշների ազդեցութեանը «գեղեցկութեան իդեալների» վրա, վորոնք հատուկ են նախնական արվեստագետներին: Հայտնի յե, վոր յուրաքանչյուր ռասա, նամանավանդ հասարակական զարգացման առաջին աստիճաններին, իրեն գեղեցկագույնն է համարում և խիստ բարձր է գնահատում հենց այն հատկանիշները, վորոնք նրան տարբերում են մյուս ցեղերից **): Սակայն նախ ռասայական եթետիկայի այդ առանձնահատկութեանները, — վորչափ նրանք հարատև են մնում, — չեն կարող իրենց ազդեցութեամբ փոխել արվեստի զարգացման ընթացքը, իսկ յերկրորդ՝ նրանք ևս հաստատուն են միայն միառժամանակ, այսինքն՝ միայն վորոշ պայմաններում: Այն դեպքերում, յերբ ավյալ ցեղը հարկադրված է լինում ընդունելու մի ուրիշ, ավելի զարգացած ցեղի գերազանցութեանը, նրա ռասայական ինքնաբավականութեանը չքանում է և նրա տեղը հանդես է գալիս ուրիշի, առաջ ծիծաղելի, իսկ յերբեմն ամոթալի ու զզվելի համարված ճաշակներին նմանվելը: Այստեղ վայրենու հետ նույնն է տեղի ունենում, ինչ քաղաքակրթված հասարակութեան մեջ գյուղացու հետ, վորն ակզբում

*) Այդ ամենի մասին տես Վիլհելմ Լյուբկեյե՝ արվեստի պատմութեան ներածութեանը (կա ուսերեն թարգմանութեան):

**) Այդ մասին տես Դարվինի Descent of man, London 1883, pp. 582—585:

ծաղրում ե քաղաքացիները բարձրն ու հազուստը, իսկ տղա-
— դուզի վրա քաղաքի ունեցած իշխանության սկզբնավորման
ու աճման հետ միասին,— ուժերի և հնարավորության չափ աշ-
խատում ե յուրացնել դրանք:

Անցնելով պատմական ժողովուրդներին՝ նշենք ամենից ա-
ռաջ այն, վոր նրանց նկատմամբ ռաճա բառն ընդհանրապես չի
կարող և չպետք ե գործադրվի: Մենք չգիտենք վոչ մի պատմա-
կան ժողովուրդ, վորին կարելի լինի անվանել զտարյուն ուսա-
յի ժողովուրդ, նրանցից ամեն մեկը հանդիսանում ե տարբեր
եթնիկական տարրերի չափազանց տեսական և փոխադարձ ուժեղ
խաչաձևման ու խառնուրդի արդյունք:

Բարի յեղեք դրանից հետո վորոշել այս կամ այն ժողո-
վուրդների իրենցիկաների պատմության վրա «ոսասյի» ունե-
ցած ազդեցությունը:

Առաջին հայացքից թվում ե, թե ավելի պարզ ու ճիշտ բան
չկա, քան այն միտքը՝ թե՛ ընտանական միջավայրն արդում ե ժո-
ղովրդական տեմպերամենտի, իսկ որա միջոցով նաև նրա մտա-
վոր ու եթետիկ զարգացման պատմության վրա: Բայց հերիք
եք, վոր կարբիտան վերհիշեր իր սեփական յերկրի պատ-
մությունը՝ համոզվելու համար, թե այդ միտքը սխալ ե: Ժամա-
նակակից իտալացիներին շրջապատում ե միևնույն ընտանական մի-
ջավայրը, վորի մեջ ապրել են հին հռոմայիցիները, մինչդեռ
վորքան քիչ ե նման մեզ ժամանակակից Մենելիքի հարկատու-
ների «տեմպերամենտը» կարթագենի խոտաօրրա հաղթողների
տեմպերամենտին: Յեթե մենք մտադրվեյինք, որինակ, իտալա-
կան արվեստի պատմությունը իտալական տեմպերամենտով բա-
ցատրել, այդ դեպքում մենք շատ շուտ տարակուռանքով կանդ
կաննեյինք այն հարցի առաջ, թե ինչ պատճառների շնորհիվ
տեմպերամենտն իր կողմից խիստ խորապես փոխվել ե տարբեր
ժամանակներում և Ապենինյան թերակղզու տարբեր մասերում:

VII

«Ռուս գրեհեուրյան գոգոլյան Երջանի ուրվագծերի» հե-
ղինակը Չ. Ս. Միլլի քաղաքատնտեսության առաջին գրքի առ-
թիվ դրած ծանոթագրություններից մեկում ասում ե,

«Մենք չենք ասի, թե ոստան ընտել վոչ մի նշանակություն

չի ունեցել. ընտանական և պատմական գիտությունների զարգացու-
մը դեռ վերլուծման այնպիսի ճշգրտության չի հասել, վորպեսզի
կարելի լինի դեպքերի մեծամասնության առթիվ անպայմանո-
րեն ասել՝ այսպեղ այդ տարրը բացարձակապես չկա: Ինչ գի-
տենք, գուցե այս պողպատե գրչի մեջ պլատինի մասնիկ կա. այդ
բացարձակորեն հերքել չի կարելի: Կարելի յե մի բան ասել. բոս
քիմիական անալիզի՝ այս գրչի կադմության մեջ կա անկասկած
պողպատե մասնիկների այնպիսի քանակ, վոր կատարելապես
չնչին ե նրա այն մասը, վորը կարող ե պատկանել նրա մեջ յե-
զած պլատինին. և յեթե այդ մասը գոյություն ել ունենա, նրա
զած պլատինին. և յեթե այդ մասը գոյություն ել ունենա, նրա
վրա գործնական տեսակետից ուղադրություն դարձնել չի կարե-
լի... Յեթե բանը պրակտիկորեն գործենլն ե,— վարվեք այդ գրչի
հետ այնպես, ինչպես ընդհանրապես պետք ե վարվել պողպատե
գրիչների հետ: Ճիշտ նույն ձևով ել պրակտիկ գործերում ուղա-
դրություն մի դարձնեք մարդկանց ոստայի վրա, վարվեցեք նրանց
հետ պարզորեն, վարպես մարդկանց հետ... Գուցե ժողովրդի ոս-
տան վորոշ ազդեցություն ե ունեցել այն խնդրում, վոր մի վո-
րոշ ժողովուրդ գտնվում ե այժմ այս, այլ վոչ թե մի ուրիշ վե-
ճակում. բացարձակորեն ժխտել այդ չի կարելի. պատմական
անալիզը դեռ չի հասել մաթեմատիկական, պարտադիր ճշտու-
թյան. նրանից հետո, ինչպես և արդի քիմիական անալիզից հե-
տո, մնում ե դեռևս փոքր, խիստ փոքր residuum, մնացորդ,
վորի համար հարկավոր են հետազոտման ավելի նուրբ յեղանակ-
ներ, վորոնք դեռ անմատչելի յեն գիտության արդի վիճակին:
Բայց այդ մնացորդը խիստ փոքր ե: Յուրաքանչյուր ժողովրդի
արդի դրության առաջնաշարը գործում այնպիսի մի հսկայական
մաս ե պատկանում ցեղական ընտանական հատկություններից կա-
խումն չունեցող հանգամանքների ներգործությանը, վոր յեթե
մարդկային ընդհանուր բնույթից տարբեր այդ սերունյ հատկու-
թյուններն անգամ գոյություն ունենային, ապա նրանց գործու-
ղության համար կմնար խիստ քիչ անչափ, միկրոսկոպորեն քիչ
տեղ»:

Այս բառերը հիշեցինք, յերբ կարգում եյինք Լարբիտայի
նկատառումները մարդկության հոգևոր զարգացման պատմության
վրա ոստայի ունեցած ազդեցության մասին: «Գոգոլյան Երջանի
ուրվագծերի» հեղինակը գլխավորապես գործնական տեսակետից ե

հետաքրքրվել ռասայի նշանակութեան հարցով, բայց նրա ասածները շարունակ նկատի պետք է ունենային նաև բոլոր նրանք, ովքեր զբաղվում են զուտ թեորեալի հետազոտութեաններով: Հասարակական գիտութեանն անչափ շահ կունենա, յեթե մենք, վերջապես, թողնենք ավյալ ժողովրդի հոգևոր պատմութեան մեջ մեզ համար ամեն մի անհասկանալի բան ռասայի վրա բարդելու վատ սովորութեանը: Յեղային հատկութեաններն այդ պատմութեան վրա գուցե և ունեցել են վորոշ ազդեցութեան: Բայց այդ յենթադրական ազդեցութեանը, հավանորեն, այնքան անչափելիորեն քիչ է յեղել, վոր հետազոտութեան շահերից յենելով, ավելի լավ է այն ընդունել զերոյի հավասար և այս կամ այն ժողովրդի զարգացման մեջ նկատվող առանձնահատկութեանները զիտել վորպես արդունք հատուկ պատմական պայմանների, վորոնց մեջ տեղի յե ունեցել այդ զարգացումը, այլ վոչ թե վորպես ռասայի ազդեցութեան հետևանք: Հատկանալի յե, մեզ քիչ զեպքեր չեն պատահի, յերբ մենք ի վիճակի չենք լինի ցույց տալու, թե վորոնք եյին այն պայմանները, վորոնք տուաջ եյին բերել մեզ հետաքրքրութեան պատճառած առանձնահատկութեանները: Բայց այն, ինչ այսոր չի յենթարկվում գիտական հետազոտութեան միջոցներին, վաղը կարող է գիշել նրանց: Իսկ ռասայական հատկութեանները վկայակոչելը անհարմար է նրանով, վոր նա դադարեցնում է հետազոտութեանը հենց այնտեղ, վորտեղ նա պետք է սկսվեր: Ինչմե ֆրանսական պոեզիայի պատմութեանը նման չեր գերմանական պոեզիայի պատմութեանը: Շատ հասարակ պատճառով. ֆրանսական ժողովրդի տեմպերամենտն այնպես եր, վոր նա չեր կարող ունենալ վոչ Լիսսինգ, վոչ Շիլլեր, վոչ Դյոմե: Դեհ, շնորհակալութեան բացատրութեան համար. այժմ մենք ամեն ինչ հասկանում ենք:

Լաբրիոլան կասեր, իհարկե, վոր ինքն ավելի քան հեռու յե նման, վոչինչ չբացատրող, բացատրութեաններից: Յեվ այդ ճիշտ կլիներ: Ընդհանրապես ասած՝ նա հիանալի հասկանում է նրանց վողջ անպետքութեանը և շատ լավ գիտե, թե վոր կողմից պետք է մտանալ այն խնդիրների լուծմանը, վորոնցից վորպես որինակ մենք բերել ենք վերը: Բայց, ընդունելով, վոր ժողովուրդների հոգևոր զարգացումը բարդանում է նրանց ռասայական հատկութեաններով, նա դրանով իսկ իր ընթերցողներին

մեծ մոլորութեան մեջ գցելու վտանգն ունեւր և հանդես է բերել հին մտածելակերպին՝ թեկուզ և աննշան մանրամասնութեանների մեջ՝ վորոշ, հասարակական գիտութեան համար վնասակար, զիջումներ անելու պատրաստակամութեան: Ահա հենց այդպիսի զիջումների դեմ ել ուղղված են մեր նկատողութեանները:

Մենք առանց հիմքի չենք հին անվանում այն հայացքը իդեոլոգիաների պատմութեան մեջ ռասայի ունեցած դերի նկատմամբ, վոր մենք վիճարկում ենք: Նա հասարակ տարատեսակն է անցյալ դարում խիստ տարածված այն թեորիայի, ըստ վորի պատմութեան ամբողջ ընթացքը բացատրվում է մարդկային բնութեան հատկութեաններով: Պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնումը միանգամայն անհամատեղելի յե այդ թեորիայի հետ: Նոր հայացքի համաձայն՝ հասարակական մարդու բնութեանը փոխվում է հասարակական հարաբերությունների հետ միասին: Հետևաբար, մարդկային բնութեան ընդհանուր հատկութեանները չեն կարող պատմութեանը բացատրել: Պատմութեան մատերիալիստական ըմբռնման ջերմ ու համոզված կողմնակից Լաբրիոլան, սակայն, ընդունել է վորոշ, թեկուզ շատ քիչ չափով, հին հայացքի ճշտութեանը և: Բայց գերմանացիները զուր չեն ասում՝ Wer A sagt, muss auch B sagen: Հին հայացքի ճշտութեանը մի գեպընդ ընդունելով՝ Լաբրիոլան պետք է ընդուներ այդ հայացքը նաև միջանի այլ գեպերում: Կարիք կամ ասելու, վոր յերկու հակադիր հայացքների այդ միացումը պետք է վնասեր նրա աշխարհայացքի բարեկազմութեանը:

VIII

Յուրաքանչյուր ավյալ հասարակութեան կազմակերպութեանը վորոշվում է նրա արտադրողական ուժերի վիճակով: Այդ վիճակի փոփոխմամբ անպայմանորեն վաղ թե ուշ պետք է փոխվի նաև հասարակական կազմակերպութեանը: Հետևաբար նա անկայուն հավասարակշռութեան մեջ է գտնվում ամենուրեք, վորտեղ հասարակական արտադրողական ուժերն են աճում: Լաբրիոլան շատ ճիշտ է նկատում, վոր հենց այդ անկայունութեանը՝ նրանից առաջացող հասարակական շարժումների և հասարակական դասակարգերի պայքարի հետ միասին, մարդկանց պահպանում է մտավոր լճացումից: Անտագոնիզմն առաջադիմութեան

զլիսալոր պատճառն ե, ասում ե նա, կրկնելով գերմանացի շատ հայտնի մի անտեսագետի միտքը: Սակայն հենց այդտեղ ել նա վերապահուցեց ինքն իր անուամբ: Ըստ նրա կարծիքի, շատ սխալ կլինե՞ր յերևակայել, թե մարդիկ միշտ և բոլոր դեպքերում լավ հասկանում են իրենց դրուժյունը և պարզ տեսնում են այն հասարակական խնդիրները, վոր նա նրանց առջև ե դնում: «Սյոդպեռ մտածել,—ասում ե նա,—կնշանակի յենթադրել մի ինչ-վոր անհավանական բան, մի ինչ-վոր յերբեք չեղած բան»:

Մենք ընթերցողներին խնդրում ենք մեծ ուշադրություն հարձնել այս վերապահությանը: Կարելոլան իր միտքը հետևյալ կերպ ե գարգացնում.

Քրավական ձևերը, քաղաքական գործողությունները և հասարակական կազմակերպության փորձերը յեղել են և լինում են յերբեմն հաջող, իսկ յերբեմն սխալ, այսինքն՝ դրությանն անհամապատասխան, նրան վոչ պրոպորցիոնալ: Պատմությունը լի յե սխալներով: Սյոդ նշանակում ե, վոր յեթե նրանում ամեն ինչ անհրաժեշտ եր բոլոր նրանց տվյալ մտավոր գարգացման պահին, ում վիճակված ե հաղթահարել վորոշ գովարություններ կամ լուծել վորոշ խնդիրներ, և յեթե նրանում ամեն ինչ իր բավարար պատճառն ունի, ապա ամեն ինչ բանական չեր այն իմաստով, վոր լավատեսներն են տալիս այդ բանին: Մի վորոշ ժամանակ անցնելուց հետո, հասարակական բոլոր փոփոխությունների արժատական պատճառները, այսինքն՝ փոփոխված տնտեսական պայմանները հասցնում եյին և հասցնում են, յերբեմն խիտ գարտուղի ճանապարհներով, իրավունքի այնպիսի ձևերի, քաղաքական այնպիսի կազմության և հասարակական այնպիսի կազմակերպության, վորոնք համապատասխանում են նոր դրության: Բայց հարկավոր չե կարծել, թե մտածող կենդանու ընազդային իմաստությունը զրոսերովել ու զրոսերովում ե, sic et simpliciter, բոլոր դրությունների հստակ ու լիակատար բժբոնման մեջ, և թե, քանի վոր տրված ե տնտեսական սարուկատուրան, ուրեմն մենք շատ հասարակ տրամաբանական ուղիով կարող ենք նրանից ամեն ինչ յեղրակացնել: Իր հերթին բացատրելի սգիտությամբ նշանավոր չափով բացատրվում ե այն, թե ինչու պատմությունն ընթացել ե այսպես և վոչ այլ կերպ: Տգիտությանը պետք ե ավելացնել կոպիտ ընազդները, վոր

մարդը ժառանգել ե իր նախնիներից՝ կենդանիներից և գեռ շատ հեռու յե լիակատար հաղթահարելուց, նաև բոլոր կրքերը, բոլոր անարգարացիությունները և փչացածության բոլոր զանազան տեսակները—ամբողջ ստությունը, ամբողջ կեղծավորությունը, ամբողջ լյուրշությունը,—վորոնք անխուսափելիորեն պետք ե ծնվելին և ծնվում են այն հասարակության մեջ, վոր հիմնված ե մարդը մարդուն յենթարկելու վրա: Մենք կարող ենք, առանց ուտոպիաների մեջ ընկնելու, նախատեսել և մենք, իրոք, նախատեսում ենք, ապագայում այնպիսի հասարակության առաջացումը, վորը, պատմական շարժման որենքների համաձայն, առաջնալով վորը, պատմական շարժման որենքների համաձայն, առաջնալով ժամանակակից հասարակարգից,— և հենց այդ կարգի հակասություններից,— այլևս դատարարների անտագոնիզմ չի ճանաչի... Բայց այդ ապագայի գործն ե, և վոչ ներկա կամ անցյալ ժամանակի: Իր ժամանակին ճիշտ կազմակերպած հասարակական արտադրությունը կազատի կյանքը կույր պատահականության սիրտդեղնությունից, մինչդեռ այժմ պատահականությունը ամեն տեսակի անսպասելի պատահարների և դեպքերի չնախատեսված հյուսվածքի բազմապիսի պատճառն և հանդիսանում*):

Այս ամենի մեջ շատ բան իրավացի յե: Բայց մուրթության հետ քմահաճորեն հյուսվելով՝ ինքը ճշմարտությունն այստեղ ընդունում ե վոչ բոլորովին հաջող պարագոքսի տեսք:

Կարելոլան անպայման իրավացի յե, ասելով, թե մարդիկ բնավ միշտ չե, վոր պարզ ըմբռնում են իրենց հասարակական դրությունը և վոչ ել միշտ լավ գիտակցում են այն հասարակական խնդիրները, վորոնք լրվում են նրանից: Բայց յերբ նա, հիմնվելով դրա վրա, սգիտությունը կամ սնտիապաշտությունն ե վկայակոչում՝ վորպես համայնակեցության ու շատ հասարակական ձևերի և շատ սովորությունների պատմական պատճառ, ապա՝ ինքն ել այդ չնկատելով՝ նա վերագառնում ե XVIII դարի լուսավորիչների տեսակետին: Նախքան սգիտությունը վորպես այն կարևոր պատճառներից մեկը մատնանշելը, վորոնք բացատրում են, թե «ինչու պատմությունն ընթացել ե այսպես և վոչ այլ կերպ», հարկավոր եր վարոշել, թե ինչ իմաստով, իրոք, կարելի յե այստեղ այդ բառը կիրառել: Շատ մեծ սխալ կլինե՞ր կարծել, թե այդ հասկանալի յե ինքնբոսինքյան: Վոչ, այդ բնավ ել

*) *Maisais*, pp. 183—185.

այնքան հասկանալի չէ, և վոչ այնպես պարզ, ինչպես թվում է: Նախեցեք XVIII դարի Փրանսիային: Նրա յերրորդ դասի բոլոր մտածող ներկայացուցիչները ջերմորեն ձգտում են ազատութեան ու հավասարութեան: Այդ նպատակին հասնելու համար նրանք պահանջում են բազմաթիվ հնացած հասարակական հիմնարկների վերացումը: Բայց այդ հիմնարկների վերացումը կապիտալիզմի հաղթանակ էր նշանակում, կապիտալիզմի, վորը, ինչպես այդ մեզ այժմ շատ լավ հայտնի յէ, դժվար է անվանել ազատութեան ու հավասարութեան թաղավորութիւն: Ուստի կարելի յէ ասել, թէ անցյալ դարի փիլիսոփաների ազնիվ նպատակին հասնել չեղավ: Կարելի յէ ասել նաև, վոր փիլիսոփաները չէին կարողանում ցույց տալ այն միջոցները, վորոնք անհրաժեշտ էին նրան հասնելու համար, ուստի կարելի յէ մեղադրել նրանց օգիտութեան մեջ, ինչպես և այդ անում էին շատ սոցիալիստ-ուսուպիստներ: Ինքը Լաբրիոլան ապշում է այն հակասութեան առթիվ, վոր կար այն ժամանակվա Փրանսիայի իսկական տընտեսական տեսողներ և նրա մտածողների իդեալների միջև: «Տարորինակ տեսարան, տարորինակ կոնտրաստ», բացականչում է նա: Բայց այստեղ ինչ տարորինակ բան կա: Յեւ ինչի մեջ էր Փրանսիական լուսավորիչների «տգիտութիւնը»: Նրանում, վոր նրանք ընդհանուր բարեկեցութեան հասնելու միջոցներին այնպես չէին նայում, ինչպես մենք ենք նայում ներկայումս: Բայց չէ՞ վոր այդ միջոցների մասին այն ժամանակ խոսք անդամ չէր կարող լինել. մարդկութեան պատմական շարժումը, այսինքն՝ ավելի ճիշտ՝ նրա արտադրողական ուժերի զարգացումը այդ միջոցները դեռևս չէր սեղծել: Կարգացեք Մարլիի «Doutes, proposés aux philosophes économistes», կարգացեք Մորելլիի «Code de la nature»—դուք կտեսնեք, վոր, վորչափով այդ դրոյները մարդկային բարեկեցութեան պայմանների մասին ունեցած իրենց հայացքներով բաժանվում էին լուսավորիչներին հոծ մեծամասնութիւնից, վորչափով նրանք յերազում էին մասնավոր օնփականութեան վոչնչացման մասին, այն չափով էլ նրանք նախ՝ բացահայտ և ազդակող հակասութեան էին հանդուժում իրենց դարաշրջանի ամենակարևոր, ամենակենսական և համաժողովրդական կարիքների հետ, իսկ յերկրորդ՝ խավար կերպով գիտակցելով այդ՝ նրանք իրենք ևս իրենց յերազները

կատարելապես անխրտակամալի էին համարում: Հեռաբար, մի անգամ ևս՝ ինչի մեջ էր լուսավորիչներին տգիտութիւնը: Նրա մեջ, վոր նրանք, գիտակցելով իրենց ժամանակվա հասարակական կարիքները և ճիշտ ցույց տալով նրանց բավարարման յեղանակները (հին արտոնութիւնների վերացում և այլն), այդ յեղանակներին վերադրում էին ծայրահեղորեն չափազանց բաժնշանակութիւնը, այսինքն՝ ընդհանուր յերջանկութեան ուղիի նշանակութիւնը: Այդ դեռ շատ վայրի տգիտութիւն չէ, իսկ գործնական տեսակետից պետք է համարել այն նույնիսկ վոչ անոգուտ, քանի վոր վորչափ լուսավորիչներն ավելի էին հավատում իրենց պահանջած բարենորոգումների ունիվերսալ նշանակութեանը, այնքան ավելի յեռանդապին պետք է ձգտել նրանց:

Լուսավորիչներն անկասկածելի տգիտութիւն յերևան բերին այն իմաստով, վոր նրանք չէին կարողանում գտնել այն թելը, վոր կապում էր իրենց հայացքներն ու ձգտումները այն ժամանակվա Փրանսիայի տնտեսական դրութեան հետ, և նույնիսկ չէին կասկածում, թէ նման թել գոյութիւն ունի: Նրանք իրենց վրա նայում էին, վորպէս բացարձակ ճշմարտութեան մոռնախիչների վրա: Մենք գիտենք այժմ, վոր բացարձակ ճշմարտութիւն չկա, վոր ամեն ինչ հարաբերական է, ամեն ինչ կախված է տեղի օւ ժամանակի պայմաններից, բայց հենց այդ պատճառով էլ մենք խիստ զգուշ պետք է դատենք պատմական տարբեր դարաշրջանների «տգիտութեան» մասին: Նրանց տգիտութիւնը, վորչափով նա յերևան է գալիս նրանց հատուկ հասարակական շարժումների, ձգտումների և իդեալների մեջ, նույնպէս հարաբերական է:

IX

Ինչպէս են ծագում իրավական նորմաները: Կարելի յէ ասել, վոր յուրաքանչյուր այդպիսի նորմա իրենից ներկայացնում է վորևէ հին նորմայի կամ վորևէ հին սովորութի վերացումը կամ կերպարանափոխութիւնը: Ինչ՞ու յեն վերացվում էին սովորութիւնները: Վարովհետև նրանք զարարում են համապատասխանելու այն նոր «պայմաններին», այսինքն՝ նոր փաստական այն հարաբերութեաններին, վորոնց մեջ մարդիկ մտնում են

արտադրութեան հասարակական պրոցեսում: Նախնադարյան կոմունիզմը չբացավ շնորհիվ արտադրողական ուժերի աճման: Բայց արտադրողական ուժերը միայն աստիճանաբար են աճում: Ուստի և արտադրութեան հասարակական պրոցեսի մեջ մարդկանց նոր, փաստական հարաբերութեանները միայն աստիճանաբար են աճում: Ուստի և միայն աստիճանաբար է աճում հին նորմաների կամ սովորույթների ճնշողականութունը, իսկ հետևաբար նաև մարդկանց նոր փաստական (տնտեսական) հարաբերութեաններին համապատասխան իրավական արտահայտութեան տալու կարիքը: Մասնով կենդանու բնադրական իմաստութեանն է սովորաբար հետևում այդ փաստական փոփոխութեաններին: Յեթե իրավական հին նորմաները հասարակութեան մի վորոշ մասին խանգարում են իրենց կենսական նպատակներին հասնելու, իրենց կենսական կարիքները բավարարելու, ապա հասարակութեան այդ մասն անպայմանորեն և չափազանց հեշտութեամբ կգա նրանց ճնշողականութեան գիտակցութեան, գրա համար մի քիչ ավելի շատ իմաստութեուն է հարկավոր, քան այն բանը գիտակցելու համար, թե անհարմար է խիստ նեղ կոշիկ կամ չափազանց ծանր զենք կրելը: Բայց ավյալ իրավական ձևի ճնշողականութեան գիտակցութեունից մինչև նրան վերացնելու գիտակցական ձգտումը, իհարկե, դեռ հեռու յե: Մկղրում մարդիկ ջանում են պարզապես շրջանցել (обходить) գրանք յուրաքանչյուր մասնավոր դեպքում: Հիշեցեք, թե ինչպես եր լինում մեզանում գյուղացիական խոշոր ընտանիքներում, յերբ՝ նոր ծնվող կապիտալիզմի ազդեցութեան տակ, ընտանիքի տարբեր անդամների համար վաստակի նոր վոչ միատեսակ ազբյուրներ եյին յերևան գալիս: Այն ժամանակ ընտանեկան սովորական իրավունքը ճնշող եր դառնում այն բախտավորների համար, վորոնք մշտաններից ավելի եյին վաստակում: Բայց այդ բախտավորները բնավ ել այնքան դյուրին և այնքան շուտ սիրտ չարին ըմբոստանալու հին սովորույթի դեմ: Յերկար ժամանակ նրանք պարզապես խորամանկութեան եյին դիմում, անավագներից թաղցնում եյին վաստակած փողի մի մասը: Բայց տընտեսական նոր կարգն աստիճանաբար ամրանում եր, հին ընտանեկան կենցաղն ավելի ու ավելի յեր խորխրվում, նրա վերացմանը շահախնդիք ընտանիքի անդամներն ավելի ու ավելի եյին

պողի բարձրացնում, բաժանումներն ավելի հաճախակի եյին դառնում, և, վերջապես, հին սովորույթը չբանում եր՝ իր տեղը գիջելով նոր սովորույթին, վորին կյանքի եյին կոչել նոր պայմանները, նոր փաստական հարաբերութեանները, հասարակութեան նոր եկոնոմիկան:

Սովորաբար, իր դրութեան գիտակցման աճումը մարդկանց մեջ ավելի կամ պակաս չափով հետ է մնում այն նոր փաստական հարաբերութեանների աճումից, վորոնք փոխում են այդ դրութեունը: Սակայն այնուամենայնիվ գիտակցութեունը հետևիվում է փաստական հարաբերութեաններին: Վորտեղ թույլ է մարդկանց գիտակցական ձգտումը՝ հին հիմնարկները վերացնելու և նոր իրավական կարգ հաստատելու, այնտեղ հատարակեան եկոնոմիկան այդ նոր կարգը նախապատրաստել է վոչ լիովին: Այլ կերպ ասած, գիտակցութեան անհատականութեունը—«տեսա մտքի վրիպումները», «տգիտութեունը»—պատմութեան մեջ հաճախ մի բանի նշան են միայն, այն է՝ վոր դեռևս վատ է զարգացած այն առարկան, վոր պետք է գիտակցել, այսինքն՝ նոր սկզբնավորվող առարկաներ: Իսկ այս տեսակի տգիտութեունը—այն բանը չգիտենալն ու չըմբռնելը, ինչը դեռ չկա, ինչը դեռ ծագման պրոցեսում է գտնվում,—ակնհայտ է, սոսկ հարաբերական տգիտութեուն է:

Կա տգիտութեան մի այլ տեսակ, տգիտութեուն ընտեթեան վերաբերմամբ: Նրան կարելի յե բացարձակ անվանել: Նրա չափը բնուրյան իբխանությունն է մտքու վրա: Յեվ վորովհետև արտադրողական ուժերի զարգացումը նշանակում է մտքու իշխանութեան աճում բնուրյան վրա, ապա պարզ է, վոր արտադրողական ուժերի ավելացումը բացարձակ տգիտութեան փոքրացումն է նշանակում: Մարդկանց չհասկացած, սուտի և նրանց իշխանութեանը չենթարկված՝ ընտեթեան յերևույթներն առաջ են բերում տարբեր սնտիապաշտութեաններ: Հասարակական զարգացման վորոշ ստադիայում սնտիապաշտական պատկերացումները սերտորեն հյուսվում են մարդկանց բարոյական ու իրավական հասկացողութեանների հետ, վորոնց նրանք այդ ժամանակ յուրատեսակ յերանգ են տալիս *): Արտադրութեան հասարակական պրո-

*) Իր մերենքը և սովորույթը կովտառում՝ զրքի մեջ Մ. Մ. Կովալսկին տասն է. «Փշաղների կրանական հավատալիքների և սնտիապաշտութեանների

ցեսսամ մարդկանց ունեցած նոր փաստական հարաբերութեաններէ ածուցող կյանքի կոչվող պայքարի պրոցեսում կրօնական հայացքները հաճախ մեծ դեր են կատարում: Թե նորարարները և թե պահպանողականները աստվածներն ոգնութեանն են դիմում՝ նրանց պաշտպանութեան տակ դնելով այս կամ այն հիմնարկները կամ նույնիսկ այդ հիմնարկները աստվածային կամքի արտահայտութեամբ բացատրելով: Հասկանալի յե, վոր եվմենիդները, վորոնց մի ժամանակ հույները մայրական իրավունքի կողմնակիցներ էլին համարում, նրա պաշտպանութեան համար նույնքան քիչ բան են արել, վորքան Միներվան՝ իբր թե իրեն սիրելի հայրական իշխանութեան հաղթանակի համար: Աստվածներին ու ֆեախներին ոգնութեան կանչելով, մարդիկ իզուր վատնում էլին իրենց աշխատանքն ու ժամանակը, բայց եվմենիդներին հավատալ թույլատրող տգիտութեանը չէր լսանգարում այն ժամանակվա հունական պահպանողականներին հասկանալու, վոր հին իրավական կարգը (ավելի ճշգրիտ՝ հին սովորութի իրավունքը) ավելի լավ է պահպանում նրանց շահերը: Ճիշտ նույնպէս այն սնտախապաշտութեանը, վոր թույլատրում է Միներվայի վրա հույներ դնել, չէր լսանգարում նորարարներին հին կենցաղի անհարմարութեանները գիտակցելու:

Գնութեանը մեղ բերում է այն յեղրակացութեան, վոր ուղղափառութեան պաշտօնական քաղի տակ այդ ժողովուրդը մինչև որս կանգնած է զարգացման այն ստադիայում, վորը Թեյլորն այնպէս հաջող կերպով անիմիզմ անվանեց: Այդ ստադիային, ինչպէս հայտնի յե, սովորաբար ուղեկցում է ինչպէս հասարակական բարոյականութեան, այնպէս էլ իրավունքի վճռական յենթարկումը կրօնին» (հ. II, էջ 82): Բայց բանն էլ հենց այն է, վոր ըստ Թեյլորի նախնադարյան անիմիզմը վոչ մի ազդեցութիւն չունի վոչ բարոյականութեան և վոչ էլ իրավունքի վրա: Զարգացման այդ ստադիայում «բարոյականութեան և իրավունքի միջև վոչ մի առնչութեան չկա, կամ այդ առնչութեանը զանվում է սոցիալին վիճակում»: «Վայրենի անիմիզմը զբեթ է միանգամայն զուրկ և բարոյական այն ստորից, վոր քաղաքակրթված մարդու աչքում ամեն մի պրակտիկ կրօնի էությունն է կազմում... բարոյական որոնքներն ունեն իրենց ուրույն հիմքը և այլն: La civilisation primitive. Paris 1876, t. II, pp 464—463. Ահա թե ինչու ավելի ճիշտ կլինի ասել, վոր կրօնական սնտախապաշտութեանները յյուսվում են բարոյական և իրավական հասկացողութեաններին հետ հասարակական զարգացման միայն վորոշ, համեմատաբար բավականաչափ բարձր աստիճանի վրա: Մենք շատ ցավում ենք, վոր տեղը մեզ թույլ չէ տալիս այստեղ ցույց տալ, թե այդ ինչպէս է բացատրում արդի մտաբերվածը:

Բո՛ւնեո կղզու դայակները փայտ կտրելիս սեպի գործածութեանը չգիտէին: Յերբ յեվրոպացիներն իրենց հետ սեպ բերին, տեղական իշխանութեանը հանդիսավոր կերպով արգելեց նրա գործածութեանը *): Այդ, ըստ յերևութիւն, նրանց սգիտութեան ապացույցն էր. Ինչ կարող է լինել ավելի անիմաստ, քան այն գործիքի գործածութեանից հրաժարվելը, վոր հեշտացնում է աշխատանքը: Մակայն մտածեք, և դուք կասեք, գուցե, վոր դրա համար կարելի յե թեթևացնող հանգամանքներ գտնել: Աշխատանքի յեվրոպական գործիքների գործածութեան արգելումը հավանորեն յեվրոպական ազդեցութեանը դեմ պայքարելու արտահայտութեաններից մեկն է յեղել, ազդեցութեան, վոր սկսել էր քայքայել տեղական հին կարգերի ամրութեանը: Տեղական իշխանութեանը ազդու կերպով գիտակցում էր, վոր յեվրոպական սովորութեաներ մացնելու զեպքում այդ կարգից քարը քարին չի մնա: Մեզն ինչ-վոր պատճառով ավելի ուժեղ կերպով, քան յեվրոպական այլ գործիքները, նրանց հիշեցնում էր յեվրոպական ազդեցութեան քայքայիչ բնույթի մասին: Յեվ ահա նրանք հանդիսավոր կերպով արգելեցին նրա գործածութեանը: Ինչպէս հենց սեպն էր վտանգավոր նորմութեանների սիմվոլ հանդիսանում նրանց աչքում: Այդ հարցին մենք կարող ենք բավարար պատասխանել. մեզ հայտնի չէ այն պատճառը, վորով սեպի պատկերացումը տեղացիների զլխում զուգորդվում էր իրենց հին կենցաղին սպաննացող վտանգի պատկերացման հետ: Բայց մենք կարող ենք հավատացած ասել, վոր տեղացիները բնավ չէին սխալվում, յերկյուղ կրելով իրենց հին կարգի ամրութեան համար. յեվրոպական ազդեցութեանն, իրոք, խիտա արագ ու ուժեղ կերպով ազդեցութեան է, յեթե չի կործանում, իրեն յենթարկված վայրենիների ու բարբարոսների սովորութեանները:

Թեյլորն առում է, վոր բարձրագոյն գաղափարներով սեպի գործածութեանը, դայակներն, այնուամենայնիվ, ոգավում էլին նրանից, յերբ այդ կարող էլին մյուսներից թազուն անել: Ահա և ձեզ «կեղծավորութեան»՝ տգիտութեանն ավելացրած: Բայց վարտեղից էր այդ ծագել: Հավանորեն նա առաջացել էր փայտ կտրելու նոր յեղանակի առավելութեանները գիտակցելուց, վորն ուղեկցվում էր հասարակական կարծիքից յերկյուղ

*) E. B. Tylor. La civilisation primitive. Paris 1876, t. I, p 82.

կրելով կամ իշխանության հետապնդումներով: Մտածող կենդանու բնագրային իմաստությունը քննադատում էր, այսպիսով, հենց նույն այն միջոցը, վոր նրան էր պարտական իր ծագումը: Յե՛վ նա իրավացի չէր իր քննադատության մեջ՝ յեվրոպական գործիքների գործածության արգելումը յեվրոպական ազդեցության վերացում չէր նշանակում բնավ:

Լաբրիոլայի արտահայտությունը գործ ածելով, մենք կկարողանայինք ասել, վոր ներկա դեպքում դայակներն իրենց գրությանը չհամապատասխանող, նրան վոչ պրոպորցիոնալ միջոց էյին գործադրել: Մենք կատարելապես իրավացի կլինեյինք: Յե՛վ մենք կկարողանայինք Լաբրիոլայի այդ նկատողությանն աղելացնել, վոր մարդիկ շատ հաճախ այդպիսի վոչ պրոպորցիոնալ, գրությանը չհամապատասխանող միջոցներ են հնարում: Բայց ի՞նչ է հետևում դրանից: Միայն այն, վոր մենք պիտի ջանանք բացահայտել՝ չկա՞ արդյոք վորևէ կախում մարդկանց այդ տեսակի տխալների մի կողմից և, մյուս կողմից, նրանց հասարակական հարաբերությունների զարգացման ընտելի՞ կամ ատիճանի միջև: Այդպիսի կախումն անկասկած գոյություն ունի: Լաբրիոլան ասում է, վոր տգիտությունն իբր հերթին կարելի չէ բացատրել: Մենք կասենք՝ վոչ միայն կտրելի չէ, այլև պես՝ է բացատրել, յեթե միայն հստակապես գիտությունն ի վիճակի չէ խիստ գիտություն դառնալու: Յե՛թե «տգիտությունը» կարելի չէ բացատրել հասարակական պատճառներով, ապա կարիք չկա այն վկայակոչելու, կարիք չկա ասելու, թե նրանումն և այն խնդրի լուծումը, թե ինչու պատմությունն այսպես է ընթացել, այլ վոչ թե մի այլ կերպ: Լուծումը նրանում չէ, այլ այն հասարակական պատճառներում, վորոնք այն առաջ են բերել և տվել նրան այս, և վոչ թե մի այլ տեսք, այս, և վոչ թե մի այլ ընտել: Ինչու պետք է, ուրեմն, դուք ձեր հետադոտությունը սահմանափակեք տգիտության հասարակ, վոչինչ չբացատրող մատնանշումներով: Յե՛ր խոսքը պատմության գիտական րմբոնման մասին է, ապա սգիտության վրա նիմսվելը վկայում է հետզհետե սգիտության մասին միայն:

X

Իրական իրավունքի յուրաքանչյուր նորմա մի վորոշ շահ է պաշտպանում: Վճրտեղից են շահերն ստացվում: Արդյ՞ժք

նրանք մարդկային կամքի ու մարդկային գիտակցության արդյունք են հանդիտանում: Վոչ, նրանք ստեղծվում են մարդկանց անտեսական հարաբերություններով: Մագելուց հետո այդ շահերն այսպես թե այնպես անդրադառնում են մարդկանց գիտակցության մեջ: Վորևէ շահ պաշտպանելու համար հարկավոր է գիտակցել: Ուստի և դրական իրավունքի յուրաքանչյուր սիտեմ կարելի չէ և պետք է գիտել վորպես գիտակցության արդյունք *): Մարդկանց գիտակցությունը չէ, վոր կյանքի չէ կոչում այն շահերը, վորոնց պաշտպանում է իրավունքը, հետևաբար նրանով չէ վորոշվում իրավունքի բովանդակությունը: Բայց հասարակական գիտակցության (հասարակական հոգեբանության) վիճակով է տվյալ դարաշրջանում վորոշվում այն ձևը, վոր մարդկային գրությունների մեջ կրեդուի սկիզբի անդրադարձումը: Առանց նկատի առնելու հասարակական գիտակցության վիճակը, մենք միանգամայն չեյինք կարողանա բացատրել մեզ իրավունքի պատմությունը:

Այդ պատմության մեջ պետք է միշտ ու հոգատարությամբ տարբերել ձևը բովանդակությունից: Ձևակա՞ն կողմից էբա՞վունքն իբր վրա դրում է՝ բոլոր մյուս իրենցիտանների պես՝ բոլոր ֆուսյալ իրենցիտանների, կամ, առնվազը, նրանց մի վորոշ մասի կրոնական հավատալիքների, փիլիսոփայական հասկացողությունների և այլնի ազդեցությունը: Այդ միակ հանգամանքն արդեն մի վորոշ—յերբեմն խիստ նշանակելի,—աստիճանով դժվարացնում է այն կախման բացահայտումը, վոր գոյություն ունի

*) «Իբավունքը, այսպես կոչված Ֆիզիկական, բնական ուժերի նման, մարդու գործողություններից անկախ գոյություն ունեցող մի բան չէ... Ընդհակառակը, գա մի կտրդ է, վոր մարդիկ սահմանել են իրենց համար: Մարդ իբր գործունեյության մեջ յնթարկվում է արդյոք պատճառականության սրենքին, թե գործում է ազատ, կամայական կերպով—լա տվյալ հարցի համար միևնույն է: Ինչ էլ վոր լինի, իրավունքը ըստ պատճառականության և ազատության որևէքների, այնուամենայնիվ ստեղծվում է վոչ թե անկախ, այլ, բնականապես, վոչ այնպես, ըստ մարդու գործունեյության շնորհիվ, նրա միջոցով» (Ն. Մ. Կորկունով. «Лекция по общей теории права», С.-Петербург, 1894 թ., էջ 279): Սա միանգամայն արգարացի չէ, թեպես և վաս է որտահայտված: Բայց պ. Կորկունովը մտացել է ավելացնել, վոր էբավունքի պաշտպանած շահերը վոչ թե մարդիկ են ստեղծում իրենց համար, այլ վորոշվում են որտաղության հասարակական պրոցեսում նրանց ունեցած փոխադարձ հարաբերություններով:

մարդկանց իրավական հասկացողութունները և արտադրութեան հասարակական պրոցեսում նրանց ունեցած փոխադարձ հարաբերութունները միջև: Բայց այդ դեռ կես դժբախտութուն է*): Իսկ իսկական դժբախտութունն այն է, վոր հասարակական գաղափարները ստորեւ ստադիաներում յուրաքանչյուր սվյալ իդեոլոգիա խիստ անմիակերպ է գգում իր վրա մյուս իդեոլոգիաների ազդեցութիւնը: Այսպէս, հին յեզդիպտական ու մասամբ հոմմեական իրավունքը յենթարկված էր կրօնին. նորագույն պատմութեան մեջ իրավունքը դարձապէս է (կրկնում և խնդրում ենք նկատել այս՝ ձեռնարկ կողմից) փիլիսոփայութեան ուժեղ ազդեցութեան տակ: Կրօնի ազդեցութեան իրավունքից վերացնելու և այն իր սեփական ազդեցութեամբ փոխարինելու համար փիլիսոփայութեանը պետք է դիմանար ուժեղ պայքարի: Այդ պայքարը սոսկ իրեալական անդրադարձումն էր հոգեւորականութեան դեմ յերրորդ դասի մղած հասարակական պայքարի, բայց նա, այնուամենայնիվ, վիթխարի չափով դժվարացնում էր իրավական հիմնարկների ծագման վերաբերմամբ ճշմարիտ հայացքներ մշակելը, վորովհետեւ նրա շնորհիվ նրանք վերացական հասկացողութունների պայքարի աշխարհ և աներկբայելի արդյունք էլին թվում: Հասկանալի չէ, վոր Լաբրիուան՝ ընդհանրապէս առած՝ հիանալի հասկանում է, թե ինչ տեսակի փաստական հարաբերութուններ են թագնված հասկացողութունների նման պայքարի հետք: Բայց յերբ խնդրը մանրամասնութեաններին է վերաբերում, նա ցած է դնում իր մատերիալիստական զենքը հարցի դժվարութեան առաջ և, ինչպէս մենք տեսանք, հնարավոր համարում

*) Թեպէս և դա շատ վատ է անդրադառնում նույնիսկ որքանի այնպիսի յերկեր վրա, ինչպիսին պ. Կովալսկու Մոսկու և սովորութեւ Կովկասում յերկն է: Պ. Մ. Կովալսկին այնտեղ իրավունքը հաճախ դիտում է իբրև կրօնական հայացքների արդյունք: Հետազոտութեան ճիշտ ուղին այլ պիտի լինէր. պ. Կովալսկին պետք է կովկասյան ժողովուրդների և կրօնական հավատալիքներին, և իրավական հիմնարկներին նայեր վորպէս արտադրութեան պրոցեսում նրանց ունեցած հասարակական հարաբերութունների արդյունքի է, պարզելով մի իդեոլոգիայի ազդեցութեանը մի ուրիշի վրա, աշխատեք զանեղ այդ ազդեցութեան միակ պատճառը: Պ. Կովալսկին, ըստ յերեւութին, ավելի շատ պետք է հակվեր հետազոտութեան այդպիսի յեղանակին, քանի վոր նա իր այլ յերկերում կատարելի կերպով ընգտնում է, վոր իրավական նորմաները պատճառականորեն կախված են արտադրութեան յեղանակներից:

ասանման փակվել՝ սովորութեանը կամ արագիցիաների ուժը վկայակոչելով: Բացի այդ, նա նաև «Կիմվոլիզմն» է մատնանշում՝ վորպէս շատ սովորութեաների վերջին պատճառ:

Միմվոլիզմն, իրոք, նվազ կարևոր «Ֆակտոր» չէ միջանի իդեոլոգիաների պատմութեան մեջ: Բայց սովորութեաների վերջին պատճառ լինելու համար նա անպետք է: Վերցնենք այսպիսի որինակ: Կովկասյան փշափշերի ցեղի մեջ կինը յեղբոր մասկան դեպքում կտրում է իր հյուսերը, բայց նույնը չի անում, յերբ ամուսինն է մեռնում: Հյուսը կարելի սիմվոլիկ գործողութեան է. նա փոխարինել է մեռնողի գերեզմանի վրա իրեն գոհաբերելու ավելի վաղեմի սովորութիւն: Բայց ինչու կինն այդ սիմվոլիկ գործողութեանը կատարում է յեղբոր, և վոչ թե ամուսնու գերեզմանի վրա: Պ. Ն. Մ. Կովալսկու ասելով՝ այդ դժի մեջ «չի կարելի չտեսնել այն հեռավոր դարաշրջանի մնացուկը, յերբ տոհմապետուհի կնոջից իսկապէս կամ իբրև թե ծագելու փաստով միավորված տոհմական խմբի գլուխ հանդիսանում էր մոր կողմից հասակով ավագ ազգականը, ամենամերձավոր կողմատը *): Մրանից հետևում է այն, վոր սիմվոլիկ գործողութեանները հասկանալի չեն դառնում այն ժամանակ միայն, յերբ մենք հասկանում ենք նրանց արտահայտած հարաբերութիւնների իմաստն ու ծագումը: Վերտեղից են ծագում այդ հարաբերութեանները: Այս հարցի պատասխանը պետք է փնտռել, իհարկէ, վոչ սիմվոլիկ գործողութեանների մեջ, թեպէս յերբեմն նրանք կարող են վորոշ սպասակար ակնարկներ տալ: Յեղբոր գերեզմանի վրա հյուսը կտրելու սիմվոլիկ սովորութիւն ծագումը բացատրվում է ընտանիքի պատմութեամբ, իսկ ընտանիքի պատմութեան բացատրութեանը պետք է փնտռել տնտեսական զարգացման պատմութեան մեջ:

Յեղբոր գերեզմանի վրա հյուսը կտրելու արարողութեանը մեզ հետաքրքրած դեպքում աղբիւ է ազգակցական հարաբերութեանների այն ձևը, վորին նա պարտական է յեղի իր ծագմամբ: Սեռ ձեռ մի որինակ ավանդութեան այն ազդեցութեան, վոր մատնանշում է իր գրքի մեջ Լաբրիուան: Բայց ավանդութեանը կարող է պահպանել միայն այն, ինչ արդեն գոյութեան ունի: Նա վոչ միայն տվյալ արարողութեան ծագումը կամ ընդհանրա-

*) «Закон и обычай на Кавказе», т. II, стр. 76.

պէս ավյալ ձևը, այլ նույնիսկ նրա պահպանումը չի բացատրում: Տրադիցիայի ուժը՝ ինքնցիայի ուժն է: Իդեոլոգիաների պատմութեան մեջ հաճախ հարկադրված ես հարց ապ. ինչու չե պահպանվել ավյալ արարողութունը կամ սովորույթը, չնայած վոր անհետացել են վոչ միայն նրան կյանքի կոչող հարաբերութունները, այլև նրան ցեղակից ուրիշ սովորույթները կամ արարողութունները, վորոնք միևնույն հարաբերութուններից են առաջացել: Այս հարցը համազոր է այն հարցին, թե ինչու նոր հարաբերութունների ավերիչ ազդեցութունը հենց այս արարողութեան կամ սովորույթի կողքով է անցել, վերացնելով ուրիշները: Պատասխանել այս հարցին, արադիցիաների ուժը վկայակոչելով՝ նշանակում է սահմանափակվել այն դրական ձևով կրկնելով: Ինչպես ուրեմն ոգնել այս ցավին: Պետք է դիմել հասարակական հոգեբանությանը:

Հին սովորույթներն անհետանում, հին արարողութունները խաթալվում են այն ժամանակ, յերբ մարդիկ մտնում են նոր փոխազարձ հարաբերութունների մեջ: Հասարակական շահերի պայքարն արտահայտվում է նոր սովորույթների և արարողութունների՝ հենքի դեմ պայքարելու կերպարանքով: Վոչ մի սիմվոլիկ արարողութուն կամ սովորույթ, ինքնբարձրացնում վերցրած, չի կարող ազդել վոչ դրական և վոչ բացասական իմաստով նոր հարաբերութունների զարգացման վրա: Յեթե պահպանողականները ջերմորեն պաշտպանում են հին սովորույթները, ապա այդ այն պատճառով, վոր նրանց մտքի մեջ իրենց համար սգտակար, թանգազին և սովորական հասարակական կարգերի պատկերացումը հիմնավորապես կապվում է (ասոցիացիա) այդ սովորույթների պատկերացման հետ: Յեթե նորարարներն ատում և ծաղրում են այդ սովորույթները, ապա այդ այն պատճառով, վոր նրանց մտքում այդ սովորույթների պատկերացումը շարկապվում է նրանց համար ճնշող, անոգտակար ու անհաճո հասարակական հարաբերութունների հետ: Հետևապես, ամբողջ բանն այստեղ իդեաների ասոցիացիայի մեջ է: Յերբ մենք տեսնում ենք, վոր վորևե արարողութուն վոչ միայն իրեն առաջացրած հարաբերութուններն է ապրել, այլև իրեն ազգակից արարողութունները, վորոնք նույն հարաբերութուններով են կյանքի կոչվել, ապա մենք պետք է յեզրակացնենք, վոր նորարարների

մտքում նրա պատկերացումն այնպես ուժեղ կապված չի յեղել աստելի հնի պատկերացման հետ, ինչպես ուրիշ սովորույթների պատկերացումը: Իսկ ինչպե վոչ այնպես ուժեղ: Նման հարցին պատասխանելը յերբեմն հեշտ է, յերբեմն ել բոլորովին անկարելի՝ շնորհիվ հոգեբանական անհրաժեշտ ավյալների պակասութեան: Բայց նույնիսկ այն դեպքերում, յերբ մենք հարկադրված ենք նրան անլուծելի համարել, գոնե, մեր գիտելիքների արդի վիճակով հանդերձ, մենք պետք է հիշենք, վոր այստեղ խնդիրը տալիցիայի ուժի մեջ չե, այլ իդեաների վորոշ ասոցիացիաների, վորոնք կյանքի յեն կոչվել հասարակութեան մեջ մարդկանց ունեցած վորոշ փաստական հարաբերութունների շնորհիվ:

Իդեոլոգիաների պատմությունը նշանակելի չափով բացատրվում է իդեաների ասոցիացիաների ծագումաբ, փոփոխությամբ ու վոչբնչացումաբ՝ հասարակական ուժերի հայտնի կոմբինացիաների ծագում, փոփոխումն ու վոչնչացումն ազդեցությամբ տալի: Լաբրիտան բանի այս կողմի վրա չի դարձրել այն ամբողջ ուշադրութունը, վորին նա արժանի յե: Այդ լավ յերևան է գալիս փիլիսոփայութեան վերաբերմամբ նրա ունեցած հայացքից:

XI

Լաբրիտայի կարծիքով՝ փիլիսոփայութունն իբ պատմական զարգացման մեջ մասամբ միաձուլվում է թեոլոգիայի հետ, իսկ մասամբ ներկայացնում է մարդկային մտքի զարգացումը սբա առնչութեամբ դեպի այն առարկաները, վորոնք մտնում են մեր փորձի շրջանակի մեջ: Վորչափով նա տարբեր է թեոլոգիայից, դրավում է նույն խնդիրներով, վորոնց լուծմանն է ուղղված հատկապես այսպես կոչված գիտական հետազոտութունը: Ըստ վորում նա կամ ձգտում է առաջ անցնել գիտութունից, տալով իբ սեփական գուշակողական լուծումները, կամ ուղղակի յեզրափակում և հետագա տրամաբանական մշակման է յենթարկում այն լուծումները, վոր գիտութունն արդեն գտել է: Յեվ այդ, իհարկե, արդարացի յե: Սակայն սա դեռ ամբողջ ճշմարտութունը չե: Վերցնենք նոր փիլիսոփայութունը: Դեկարտն ու Բեկոնը փիլիսոփայութեան կարևորագույն գործն են համարում բնագիտական գիտելիքների բազմապատկումը՝ բնութեան վրա մարդու ունեցած իշխանութունը մեծացնելու նպատակով: Նրանց

ժամանակ փրկութիւնս յառաջ յարեալ լուծեալ է, հետևաբար, հենց այն միևնույն խնդիրներով, վորոնք բնական զիտութիւններէ առաքեալ են հանդիսանում: Ուստի կարելի չէ կարծել, թէ նրա տված լուծումները վորոշվում են բնագիտութեան վիճակով: Սակայն այդ ամբողջութեամբ այդպէս չէ: Այն ժամանակվա բնական զիտութիւններէ վիճակը չի կարող մեզ բացատրել Դեկարտի վերաբերմունքը դեպի փրկութիւնս յառաջ միքանի հարցեր, որինակ, դեպի հոգու հարցը և այլն, բայց այդ վերաբերմունքը լայն բացատրվում է այն ժամանակվա Յրանսիայի նախադասական կացութեամբ: Դեկարտը խոտորեն դատում է հալածի բնագիտութեան բնականութեան ընդհանրութեան: Նրա փրկութիւնս յառաջ չի հակասում կաթոլիկականութեանը, այլ, ընդհակառակը, աշխատում է նոր նկատառումներով հաստատել նրա միքանի դոգմաները: Այս դեպքում նա լայն է արտահայտում այն ժամանակվա Ֆրանսացիներէ տրամադրութիւնը: XVI դարի յերկարատե ու արյունալի հուզումներէ հետո Յրանսիայում ընդհանուր ձգտումն է առաջանում դեպի խաղաղութիւն և կարգ: Քաղաքացիական բնագիտութեամբ այդ ձգտումն արտահայտվում է համակրանքով դեպի բացարձակ միապետութիւնը. մեքի բնագիտութեամբ վորոշ կրօնական համբերատարութեամբ և այն վիճակի հարցերից խոսափելու ձգտումով, վորոնք կիռնցնեցին մտիկ անցյալի քաղաքացիական պատերազմի մասին: Այդորինակ հարցեր եյին կրօնական հարցերը: Դրանք չըշտփելու համար՝ հարկավոր էր հալածի բնագիտութեամբ սահմանադատել բնականութեան բնագիտութեան: Հենց այդ էլ ինչպէս մենք ասացինք, արել է Դեկարտը: Սակայն այդպիսի սահմանադատումը հերիք չէր: Հասարակական խաղաղութեան շահերից յեղնելով, փրկութիւնս յառաջ պետք է հանդիսավոր կերպով խոստովաներ կրօնական դոգմատի ձգտութիւնը: Հանձնել Դեկարտի նա այդ էլ արավ: Յեզ ան թէ ինչու այդ մտածողի սխտեմը, վոր աննվազը յերեք քառորդով մատերիալիստական սխտեմ էր, համակրանքով ընդունվեց շատ հոգևոր անձնավորութիւններէ կողմից:

Դեկարտի փրկութիւնս յառաջ տրամաբանորեն բոլորէ Լատերիի մատերիալիզմը: Բայց նույնպիսի իրավունքով նրանից կարող էյին իղեալիստական յեղրակացութիւններ ևս հանվել: Յեթե Ֆրանսացիներն այդ չարին, ապա դրա համար կատարե-

լայն փորձակի հասարակական պատճառ կար. դա յերբորդ դատի բացասական վերաբերմունքն էր դեպի հոգևորականութիւնը՝ XVIII դարի Յրանսիայում: Յեթե Դեկարտի փրկութիւնս յառաջ անէ և հասարակական խաղաղութեան ձգտումից, ապա XVIII դարի մատերիալիզմը նախադուշակում էր հասարակական նոր ցնցումներ:

Սրանից արդեն յերևում է, վոր Յրանսիայում փրկութիւնս յառաջ մտքի ունեցած զարգացումը բացատրվում է վաղ միայն բնագիտութեան զարգացմամբ, այլ նաև այն անմիջական ազդեցութեամբ, վոր զարգացող հասարակական հարաբերութիւնները գործել են նրա վրա: Այդ ավելի ևս դրսևորվում է Ֆրանսական փրկութիւնս յառաջ պատմութեանն այլ կողմից ուշագիտ նայելիս:

Մենք արդեն պետք է, վոր Դեկարտը փրկութիւնս յառաջ զլիսավոր խնդիր համարում էր բնութեան վրա մարդու ունեցած իշխանութեան ավելացումը: XVIII դարի Ֆրանսական մատերիալիզմն իր կարևորագոյն պարտականութիւնն է համարում հայտնի հին հասկացողութիւններէ փոխարինումը նախքան, վորոնց հիման վրա կարելի լիներ կառուցել նորմալ հասարակական հարաբերութիւններ: Հասարակական արտադրողական ուժերի ավելացման մասին Ֆրանսական մատերիալիստներէ մտազրեթե խոսք անգամ չկա: Այդ շատ էյական տարբերութիւն է վերտեղից և նա առաջացել:

XVIII դարի Յրանսիայում արտադրողական ուժերի զարգացումը շատ ուժեղ կերպով նեղվում էր արտադրութեան հնացած հասարակական հարաբերութիւններէ, արխայիկ հասարակական հիմնարկներէ: Արտադրողական ուժերի հետագա զարգացման շահերի տեսակետից անպայմանորեն անհրաժեշտ էր վերացնել այդ հիմնարկները: Նրանց վերացման մեջն էր այն ժամանակվա Յրանսիայի հասարակական շարժման ամբողջ իմաստը: Փրկութիւնս յառաջ մեզ այդորինակ վերացման անհրաժեշտութիւնն արտահայտել էր վորպէս պայքար հնացած վերացական հասկացողութիւններէ դեմ, վորոնք անէլ էյին արտադրութեան հնացած հարաբերութիւններէ հողի վրա:

Դեկարտի դարաշրջանում այդ նույն հարաբերութիւնները դեռևս բնավ հնացած չէյին. նրանք իրենց հողի վրա անած

այլ հասարակական հիմնարկները հետ միասին՝ չէյին խառնա-
քում արտադրողական ուժերը դարձրածանը, այլ ոժանդակում
եյին դրան: Ուստի և նրանց վերացման մասին այն ժամանակ
վոչ վոք չէր ել մտածում անգամ: Ահա թե ինչու փրկութեամբ
թյունն իր առաջ ուղղակի արտադրողական ուժերի մեծացման
խնդիրն էր դրել՝ սկզբնավորվող բուրժուական հասարակութեան
այդ կարևորագույն պրակտիկ խնդիրը:

Մենք այդ ասում ենք, Լաբրիոլային առարկելով: Բայց
գուցե մեր առարկութեանն ենք ավելորդ են. կարող է պատահել՝
նա միայն ճշտորոշ չի արտահայտվել, մինչդեռ եյապես համա-
ձայն է մեզ հետ: Մենք շատ ուրախ կլինեյինք դրան. ամեն
մարդու հաճելի յե, յերբ նրա հետ համաձայնում են խելոք
մարդիկ:

Իսկ յեթե նա չհամաձայնեք մեզ հետ, մենք ցավակցու-
թյամբ կրկնելու եյինք, վոր այդ խելոք մարդը սխալվում է:
Դրանով մենք գուցե առիթ տայինք մեր սուբյեկտիվ ձերուհի-
ներին մի ավելորդ անգամ քրքշալու այն առիթի, թե պատմու-
թյան մատերիալիստական ըմբռնման կողմնակիցների մեջ դժվար
է «խակականներին» «վոչ-խակականներից» տարբերել: Բայց
մենք կպատասխանեյինք սուբյեկտիվ ձերուհիներին, վոր նրանք
«իբեց վրա յեմ ծիծաղում»: Այն մարդը, վոր ինքը լավ է յու-
րացրել փրկութեամբական սխտեմի իմաստը, կարող է հեշտու-
թյամբ տարբերել նրա իսկական հետևողներին կեղծերից: Յեթե
պ. պ. սուբյեկտիվիստները նեղութեան կրեյին մի լավ խորհել
պատմութեան մատերիալիստական բացատրութեան մասին, ապա
իրենք հենց կիմանային, թե վորտեղ են իսկական «աշակերտ-
ները», իսկ վորտեղ՝ ինքնակոչները, վորոնք դուր տեղն են մեծ
անուն կրում: Բայց վորովհետև նրանք այդ նեղութեանն իրենց
չեն ավել և չեն տա, ուստի նրանք անհրաժեշտաբար կմնան
միայն յերկմտութեան մեջ: Ի՞նչոք հետամնացների, առաջադիմու-
թյան գործող բանակից հեռացածների ընդհանուր ձակատալիրն
է այդ: Ի՞ դեպ՝ առաջադիմութեան մասին: Դուք հիշում եք
արդյոք, ընթերցող, այն ժամանակը, յերբ «մատաֆիզիկները»
հայհոյանքների եյին յենթարկվում, փրկութեամբութեանն օւսում-
նասիրվում էր ըստ «Լյուիսի» և մասամբ ել ըստ պ. Սոլասովիչի
«քրեական իրավունքի գառադրքի», և յերբ «պրոպրետիվ» ըն-

թերցողների համար հատուկ, չափազանց պարզ ու փոքրահասակ
յերեխաների համար անգամ հասկանալի «ֆորմուլներ» եյին
հնարվել: Փառավոր ժամանակ եր այդ: Նա, այդ ժամանակը,
անցավ, չքացավ վորպես ծուխ: «Մետաֆիզիկական» նորից սկսում
է զրավել ուս մտքերը, «Լյուիսը» դուրս է գալիս գործածու-
թյունից, իսկ լատերահոչակ ֆորմուլներն ամենքից մոռացվում
են: Այժմ նույնիսկ իրենք՝ սուբյեկտիվ սոցիոլոգները, — վորոնք
արդեն «հարգարժան» և «պատկառելի» յեն դարձել, — չափազանց
հազվադեպ են հիշում այդ ֆորմուլները: Ուշագրավ է, որինակ,
վոր նրանց վոչ վոք չհիշեց հենց այն պահին, յերբ նրանց,
ըստ յերևութին, ամենածայրահեղ կարիքը կար, այսինքն՝ յերբ
մեզ մոտ վիճաբանել սկսեցին այն մասին, թե կարող ենք
մենք կապիտալիզմի ճանապարհից թեքվել ուսուպիայի ուղին:
Մեր ուսուպիստները թագնվեցին մի մարդու թիկունքում, վոր
ֆանտաստիկ «ժողովրդական արտադրութեանը» պաշտպանելով
հանդերձ՝ միաժամանակ արդի դիալեկտիկական մատերիալիզմի
կողմնակիցն էր հայտարարում իրեն: Սոփիստացրած դիալեկտիկա-
կան մատերիալիզմն այդպիսով ուշագրութեան արժանի միակ զենքը
դուրս յեկավ ուսուպիստների ձեռքին: Այդ նկատի ունենալով,
խիստ ոգտակար կլինեյ խոսել այն մասին, թե ինչպես են «առա-
ջադիմութեանը» նայում պատմութեան մատերիալիստական ըմ-
բռնման կողմնակիցները: Ճիշտ է, այդ մասին արդեն մի անգամ
չե, վոր խոսվել է մեր մամուլի եջերում: Բայց, նախ՝ արդի
մատերիալիստական հայացքը առաջադիմութեան մասին շատ
բանով դեռ պարզ չե, իսկ յերկրորդ՝ Լաբրիոլայի մոտ նա պատ-
կերավորված է միքանի խիստ հաջող որինակներով և լուսա-
բանվում է միքանի շատ արդարացի խորհրդածութեաններով,
թեպետ, դժբախտաբար, այնուամենայնիվ, սխտեմատիկորեն և
ամբողջ լիակատարութեամբ չի շարադրվում: Լաբրիոլայի խոր-
հրդածութեանները պետք է լրացվեն: Մենք հույս ունենք անել
այդ մի ավելի ազատ ժամանակ, իսկ այժմ ժամանակ է վերջացնենք:

Բայց նախքան գրիչը ցած դնելը մենք մի անգամ ևս
ընթերցողին խնդրում ենք հիշել, վոր՝ այսպես կոչված՝ տնտե-
սական մատերիալիզմը, վորի դեմ ուղղվում են մեր պ. պ. նա-
քողնիկների ու սուբյեկտիվիստների այն ել շատ անհամոզեցուցիչ
առարկութեանները, քիչ ընդհանուր բան ունի պատմութեան

ժամանակակից մատերիալիստական ըմբռնման հետ: Ֆակտորները թեորիայի տեսակետից մարդկային հասարակութունը ներկայացվում է վորպես մի ծանր հակ, վորին զանազան «ուժեր» — բարոյականութունը, իրավունքը, եկոնոմիկան և այլն — քաշում են ամեն մեկն իր կողմից պատմական ուղիով: Պատմության ժամանակակից մատերիալիստական ըմբռնման տեսակետից խնդիրը միանգամայն այլ կերպարանք է ընդունում: Պատմական «ֆակտորները» սոսկ արտարակցիաներ են դուրս գալիս, և յերբ չքանում է նրանց մատախուղը, պարզվում է, վոր մարդիկ կերտում են վոչ թե միջանի իրարից անջատ պատմություններ — իրավունքի պատմություն, բարոյականության, փիլիսոփայության պատմություն և այլն. — այլ միայն մի հատ պատմություն, իրենց սեփական հասարակական հարաբերությունների պատմությունը, վորոնք պայմանավորվում են յուրաքանչյուր սովյալ ժամանակի արտադրողական ուժերի վիճակով: Այսպես կոչվող իդեոլոգիաները ներկայացնում են այդ միասնական ու անբաժանելի պատմության սուկ բազմազան արտացոլումները մտղկանց մեջ: մեզ:

Քարգանիչ Լ. Արսլյան
 Խմբագիր Տ. Ալեքանյան
 Տեխն. խմբ. Ս. Խաչատրյան
 Սրբուզրիչ Վ. Զիդեյան
 Կանարու սրբագրիչ Լ. Արսլյան

Գլավիտի լիագր № 4—2505, հրատ. № 641,
 Պատվեր № 12, արժամ 10.000
 Քղթի չափեր 62×94¹/₁₆ (38.480 տպ. նիշ 1 տպ. մամուլում)
 3 1/2 տպ. մամուլ, 1 3/4 թերթ թուղթ.
 Հանձնվել է արտադրության 20/II 1939 թ.
 Ստորագրվել է տպելու 20/II 1939 թ.
 Գինը 60 կ.

Պետհրատ — Գողթրական գրականության հրատարակչության
 տպարան, Յերևան, Արևիկերդյան № 65

18

«Ազգային գրադարան»

NL0146734

41002 60 4.

Г. В. ПЛЕХАНОВ

О МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОМ
ПОНИМАНИИ ИСТОРИИ

Армиза—Издательство полит. литературы
Греноб. 1939